

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
СУЛЕЙМАН ДЕМИРЕЛЬ АТЫНДАҒЫ УНИВЕРСИТЕТ
ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ФАКУЛЬТЕТІ
ТІЛДІК БІЛІМ БЕРУ КАФЕДРАСЫ

ӘОЖ 81-13

ДИССЕРТАЦИЯЛЫҚ ЖҰМЫС

**МӘТІНДІ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ ЖӘНЕ ОНЫ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІС-
ТӘСІЛДЕРІ**

7М01701 – «Қазақ тілі және әдебиеті» білім беру бағдарламасы бойынша

Валибаева Нигара Ахметқызы

Қаскелең, 2022

СУЛЕЙМАН ДЕМИРЕЛЬ АТЫНДАҒЫ УНИВЕРСИТЕТ
ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ФАКУЛЬТЕТІ
ТІЛДІК БІЛІМ БЕРУ КАФЕДРАСЫ

«Қорғауға жіберілді»
Кафедра меңгерушісі
PhD, ассистент профессор
 А.Ногайбаева

« 19 » 05. 2022

ДИССЕРТАЦИЯЛЫҚ ЖҰМЫС

7M01701 – «Қазақ тілі және әдебиеті» білім беру бағдарламасы бойынша

Орындаған: Н.А.Валибаева

Ғылыми жетекші: ф.ғ.д., СДУ профессоры М.С.Жолшаева

Қаскелең, 2022

Сулейман Демирель атындағы университет
«Педагогика және гуманитарлық ғылымдар» факультеті
«Тілдік білім беру» кафедрасы

Бекітемін
Кафедра меңгерушісі
PhD, ассистент профессор
А.Ногайбаева

«07» 06 2022ж.

Диссертациялық жұмысты дайындау тапсырмасы

Магистрант: Валибаева Нигара Ахметқызы
Білім беру бағдарламасы: Қазақ тілі және әдебиеті
Тақырыбы: Мәтінді прагматикалық талдау және оны оқытудың әдіс-тәсілдері

Ғылыми кеңестің бұйрығымен бекітілген №09.3-05/946-7/« 26» 01 2021 ж.
Диссертациялық жұмысты аяқтау мерзімі «01» 06 2022ж.

Тапсырмалар және диссертациялық жұмыстың қысқаша сипаттамасы:
Диссертациялық жұмыста мәтінді прагматикалық талдаудың ерекшеліктері көрсетілді. Мектеп оқулықтары негізінде мәтін талдауға байланысты тапсырмалар талданды. Прагматикалық талдауды оқытуға байланысты тапсырмалар құрастырылып, тиімді әдіс-тәсілдер ұсынылды.

Ұсынылатын әдебиеттер: Есенова Қ. Қазіргі қазақ медиа-мәтіннің прагматикасы, Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер, Шалабай Б. Мәтін прагматикасы.

Тапсырмалар бекітілген мерзім «22» 10 2021 ж.

Ғылыми жетекші:

ф.ғ.д., СДУ профессоры М.С.Жолшаева

Магистрант:

Н.А.Валибаева

АНДАТПА

Диссертация жұмысының тақырыбы: Мәтінді прагматикалық талдау және оны оқытудың әдіс-тәсілдері

Жұмыстың құрылымы: зерттеу жұмысы кіріспеден, екі тараудан (тараушалардан), қорытынды және пайдаланған әдебиеттер тізімінен тұрады.

Диссертациялық жұмыстың көлемі: 86 бет, 14 кесте бар, зерттеу барысында 63 әдебиет қаралды.

Кілт сөздер: мәтін, мәтін талдау, прагматика, функционалды сауаттылық, тілдік құралдар.

Диссертация жұмысының бірінші бөлімінде мәтіндерге берілген анықтамаларға талдау жасалып, мәтінді зерттеудің аспектілері анықталды. Мәтінді зерттеудің прагматикалық аспектісіне мақсатты түрде арнайы орын беріліп, прагматиканың негізгі категориялары анықталды. Мәтін прагматикасының тілдік құралдары мен бейвербальды амалдары көрсетіліп. Осы орайда мәтін прагматикасына қатысты жазылған зерттеулерге, еңбектерге, газеттер мен ғылыми конференцияларда, арнайы сайттарда жарияланған мақалалардан ақпараттар алынды.

Диссертация жұмысының екінші бөлімінде қазақ тілі оқулықтарындағы мәтіндер жинақталып, ол мәтіндерге құрастырылған тапсырмаларға талдау жүргізілді. Зерттеу нысаны етіп алынған 9-сыныпқа арналған «Мектеп», «Атамұра» және «Арман-ПВ» баспаларының 2019 жылы жарық көрген қазақ тілі оқулықтарында берілген мәтіндер, тапсырмалар бір-бірімен салыстырылып, қарастырылды. Мәтіндерге құрастырылған тапсырмалардың негізінде олардың мәтінді құрылымдық, мазмұндық және прагматикалық жағынан қандай аспектіден анықтайтындығы сараланды. Мәтінді прагматикалық тұрғыдан зерттеудің оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруда және анықтауда маңыздылығына баса назар аударып, мәтінді прагматикалық талдауға қатысты тиімді әдіс-тәсілдер ұсынылды. Зерттеу жұмысында қарастырылған әдіс-тәсілдерді пайдалана отырып эксперимент жүргізілді. Эксперимент нәтижесі бойынша тиімді тест түрлері, тапсырмалар мен жаттығулар анықталды.

Диссертация жұмысының қорытынды бөлімінде мектеп оқулығында мәтіндерді прагматикалық талдауға қатысты тапсырмалардың аздығы анықталып, мәтінді тиімді талдауға қолданылатын тиімді тапсырмалар кешені көрсетілді. Ұсынылған әдістерге негізделіп құрылған тапсырмалардың оқушылардың мәтіннің мәнін түсінудегі және функционалдық сауаттылықты арттырудағы маңызы айқындалды.

АННОТАЦИЯ

Тема диссертационной работы: Прагматический анализ текста и методы его обучения

Структура работы: исследовательская работа состоит из введения, двух глав (подглав), заключения и списка использованной литературы.

Объем диссертационной работы: Имеется 86 страниц, 14 таблиц, в ходе исследования было рассмотрено 63 литературы.

Ключевые слова: текст, текстовый анализ, прагматика, функциональная грамотность, языковые средства.

В первой части диссертационной работы анализируются определения текста и определяются аспекты исследования текста. Были проанализированы основные категории прагматики, с особым акцентом на прагматический аспект изучения текста. Представлены и систематизированы лингвистические средства и невербальные методы прагматики текста. В связи с этим информация получена на основе исследований прагматики текста, работ, статей, опубликованных в газетах и на научных конференциях, специальных сайтах.

Во второй части диссертационной работы были собраны тексты из учебников казахского языка и проанализированы задания по этим текстам. Сопоставлены и рассмотрены тексты и задания, приведенные в учебниках казахского языка, изданных в 2019 году издательствами «Мектеп», «Атамұра» и «Арман-ПВ» для 9 класса, которые являются предметом исследования. Исходя из задач, поставленных перед текстами, они были дифференцированы от структурной, содержательной и прагматической сторон текста. Подчеркивая значение прагматического изучения текста в формировании и определении функциональной грамотности учащихся, были предложены эффективные методы прагматического анализа текста. Эксперимент проводился с использованием методов, представленных в исследовании.

В заключительной части диссертационной работы было выделено небольшое количество задач, связанных с прагматическим анализом текстов школьного учебника, и представлен набор эффективных задач, используемых для эффективного анализа текста. Выявлена важность заданий, основанных на предложенных методиках, в понимании смысла текста и повышении функциональной грамотности учащихся.

ABSTRACT

Topic of the dissertation: Pragmatic analysis of the text and methods of its teaching

Structure of the dissertation: research work consists of an introduction, two chapters (sub-chapters), conclusion and list of references.

Volume of the dissertation: There are 86 pages, 14 tables, during research 63 references were considered.

Keywords: text, text analysis, pragmatics, functional literacy, language tools.

In the first chapter of the dissertation, analyzed the definitions of texts and defines aspects of text research. A special place was purposefully given to the pragmatic aspect of the study of the text, the main categories of pragmatics were singled out. Linguistic means and non-verbal methods of text pragmatics are shown. In this regard, the information was obtained from written studies on the pragmatics of the text, works, articles published in newspapers and at scientific conferences, special websites.

In the second chapter of the dissertation, texts from Kazakh language textbooks were collected and tasks for these texts were analyzed. The texts and tasks given in the textbooks of the Kazakh language, published in 2019 by the publishing houses "School", "Atamura" and "Arman-PV" for grade 9, which were the subject of the study, were compared and considered. Based on the tasks assigned to the texts, they were differentiated from the structural, content and pragmatic aspects of the text. Emphasizing the importance of pragmatic study of the text in the formation and determination of the functional literacy of students, effective methods of pragmatic text analysis were proposed. The experiment was carried out using the methods presented in the study. Based on the results of the experiment, effective types of tests, tasks and exercises were identified.

In the final chapter of the dissertation, a small number of tasks related to the pragmatic analysis of school textbook texts were identified and a set of effective tasks used for effective text analysis was presented. The importance of tasks based on the proposed methods in understanding the meaning of the text and improving the functional literacy of students is revealed.

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ.....	7
1 МӘТІН ПРАГМАТИКАСЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	
1.1 «Мәтін» туралы түсінік және оны зерттеудің аспектілері.....	10
1.2 Прагматиканың негізгі категориялары және мәтін прагматикасы.....	18
1.3 Мәтінді прагматикалық тұрғыдан талдаудың ерекшеліктері.....	27
1.4 Мәтін прагматикасының тілдік құралдары мен бейвербальды амалдар...	40
2 МӘТІНДІ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ТҰРҒЫДАН ТАЛДАУДЫҢ ШАРТТАРЫ МЕН ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ	
2.1 Қазақ тілі оқулықтарындағы мәтіндерді талдаудың түрлері.....	47
2.2 Функционалды сауаттылық қалыптастыруда мәтінді прагматикалық талдаудың рөлі.....	57
2.3 Мәтіндегі адресант пен адресат факторын талдаудың әдіс-тәсілдері.....	64
2.4 Мәтін прагматикасын талдауды қалыптастыратын тапсырма түрлері.....	70
2.5 Мәтін талдауға байланысты жүргізілген эксперимент.....	75
ҚОРЫТЫНДЫ.....	80
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ.....	81

КІРІСПЕ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Баланың сөйлеу тілін дамыту мен дұрыс қалыптастыру, оны көркем сөзге баулу – қазақ тілі мен әдебиеті сабағының басты міндеті. Мектеп бағдарламасында дамытушылық бағытта шығарма жазу мен мазмұндау әдісі кеңінен қолданылады. Алайда барлық оқушы мәтінді түсініп, мәнін ұғынып, есте сақтай бермейді. Оқулықта берілген мәтінді түйсініп, негізгі ойды түйіндей алу үшін оқушы мәтінді талдау әдістерін жақсы меңгеруі керек. Бұл тіпті жоғары сыныптарда да барлық мектеп оқушыларының қолынан келе бермейді. Мәтінді кешенді талдау бойынша жүйелі жұмыс қана оларға көркем мәтінді түсінуге, негізгі ойды табуға, оны өздігінше адекватты интерпретациялай алуға мүмкіндік береді. Мәтінді қарым-қатынас құралы ретінде қарастырып, жан-жақты ашып талдау қазіргі тіл білімінің іргелі де күрделі мәселелерінің бірі. Мәтінді коммуникацияның негізгі бірлігі ретінде тану мәтіннің ішкі құрылымын ғана емес, сонымен қатар оның прагматикасын лингвистикалық зерттеулердің нысаны ету – қарым-қатынастың түпкі мақсатының орындалуы ретінде талдау қажеттілігін білдіреді. Мәтіннің прагматикалық күші тілдің прагматикалық әсерінің бір қыры ретінде тілдік құбылыстардың ерекше сұрыпталуына негізделген. Тілдік құбылыстарды зерттеудегі прагматикалық көзқарас тілдік бірліктің коммуникативтік мақсатын, адресанттың әсер ету және әрекет ету құралы ретінде пайдалануын, оны адресаттың мінез-құлқы мен қабылдауына байланысын ашуға ықпал етеді. Диссертацияда мәтінді прагматикалық талдау және оны оқытудың әдіс-тәсілдері қарастырылады. Мәтінді көп өлшемді зерттеу, оны прагматикалық талдау автор мен оқырманның өзара әрекеттесуін ашады. Прагматикалық мәтіндерді қолдана отырып, тілді оқытудың тиімділігі мен оң тәжірибесі әртүрлі зерттеулерде дәлелденген. Ол адресаттың берген ойын жан-жақты талдап, толық қабылдап іске асыруға мүмкіндік береді. Прагматикалық талдау әдісі көркем шығармаларға да, баспасөз мақалаларына да толық қарастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар мектеп қабырғасында мәтінді прагматикалық тұрғыдан талдай алатын оқушы оны құрастыруға да қабілетті болады. Яғни бұл оның шығармашылық қабілетін ашуға мүмкіндік беріп, оны жан-жақты дамытуға да пайдасы мол.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Отандық білім беру жүйесінің қазіргі даму кезеңінде ең алдымен қазақ тілі мен әдебиеті сияқты пәндерді оқыту аясында тілдік тұлғаны қалыптастырудың нақты міндеттері алға қойылған. Қазақ тілі сабағында тұлға тәрбиесі жүзеге асады, ой-өрісі қалыптасады, туған жерге, туған тілге, туған мәдениетке деген сүйіспеншілік сезімі қалыптасады. Тілді толық меңгеру арқылы жалпы адамзаттық құндылықтар қалыптастырылады. Соның көмегімен баланың интеллектуалды дамуы, барлық басқа оқу пәндерін игеру жүзеге асады. Заманауи гуманитарлық білім берудің мақсаты – оқушылардың ғылымның әртүрлі салаларындағы білім аясын кеңейту, әрбір оқушының интеллектуалдық дамуы үшін межелерді айтарлықтай көтеру. Қазіргі қоғамның әлеуметтік қажеттіліктері жеке тұлғаны тәрбиелеу мен

әлеуметтендіруге жауапты адамдардың барлығынан тілді мәдениетпен өзара әрекеттесу тұрғысынан зерттеуде, зерттелетін процестің сөйлеу мәдениетінің жағдайына қалай әсер ететінін анықтауда ерекше күш-жігерді қажет етеді. Қоғам коммуникативті мәдениет негіздерін меңгерген, ерекше ойлау мен әрекетке қабілетті, дүниетанымы кең адамды қажет етеді. Осы тұрғыдан білім беру процесінде ұлттық мәдениетке сәйкес әлеуметтік және мәдени тәжірибені қалыптастырып, ақпаратты дұрыс қабылдап, адекватты прагматикалық талдау жасай алу дағдысын қалыптастыру өте маңызды тақырып. Диссертациялық жұмыста осы бағытта қолданылатын әдіс-тәсілдер және мәтінді талдауға қажетті дағдыларды үйрету жолдары көрсетіледі. Бұл мәселе жұмыстың өзектілігі болып табылады.

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттері. Қазақ тілі оқулықтарындағы прагматикалық талдауға қатысты әдіс-тәсілдерді ұсыну

Тұжырымдалған мақсат бірқатар нақты міндеттерді шешуді қамтиды:

- «мәтін» терминіне ғылыми-теориялық түсінік беру;
- мәтінді зерттеу аспектілерін анықтау;
- прагматика туралы түсінік беру және категорияларына тоқталу;
- прагматикалық талдау ерекшелігін анықтау;
- мәтін прагматикасын жеткізетін тілдік құралдарды көрсету;
- қазақ тілі оқулықтарындағы мәтіндерді талдаудың түрлеріне тоқталу;
- функционалды сауаттылық қалыптастыруда мәтінді прагматикалық талдаудың рөлін анықтау;
- мәтіндегі адресант пен адресат факторын талдаудың әдіс-тәсілдерін көрсету;
- мәтін прагматикасын талдауды қалыптастыратын тапсырма түрлерін жинақтау

Зерттеу нысаны. Қазақ тілінде оқытатын жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған қазақ тілі оқулықтарындағы теориялық және деректік ақпарат беруге арналған, толықтырушы және түсіндіруші негізде берліген мәтіндерінің прагматикалық тәсілдері

Зерттеу жұмысының теориялық және практикалық маңызы. Зерттеу жұмысында қарастырылған мәселелер қазақ тіл біліміндегі прагмалингвистика, мәтін лингвистикасы, дискурс лингвопрагматикасы салаларына теориялық тұрғыдан жаңа тұжырымдамалар қалыптасуына септігін тигізеді. Зерттеу нәтижелерін, жинақталған материалдарды, жаңа әдіс-тәсілдерді жоғары оқу орындарындағы «Қазақ тілі мен әдебиетін оқыту әдістемесі» пәні аясында, мектеп мұғалімдеріне, арнаулы курстар мен семинарларды жүргізуге, сонымен қатар әдістемелік құралдар мен оқулықтар, оқу құралдарын жазуға пайдалануға болады.

Зерттеудің әдіс-тәсілдері: лингвистикалық сипаттау әдісі, контекстік талдау, үлгі бойынша оқыту әдісі, коммуникативті әдіс, прагматикалық талдау әдісі, белгілі бір стилистикадағы мәтіндерге салыстырмалы талдау жасау.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы. Қазақ тілі оқулықтарындағы мәтіндердің сөйлеу дағдысын қалыптастырудағы орны айқындалды. Мәтіннің өзегін табуға көмектесетін прагматикалық талдау оқулық мәтіндері негізінде алғаш рет талқыланып отырғандықтан, тақырып өзекті және ғылыми тұрғыда ашылған жаңалықтар мен шешімін тапқан мәселелер бар.

- Мәтінді прагматикалық талдауда адресант факторынан бөлек, адресат тарапынан қабылдануындағы ерекшеліктер анықталды;
- 9-сыныпқа арналған қазақ тілі оқулықтарында келтірілген мәтін талдауға байланысты тапсырмаларды талданды. Нәтижесінде прагматикалық талдауға қатысты тапсырмалардың аздығы анықталды;
- Прагматикалық талдауға қажетті тиімді әдістер анықталып, жаңа тапсырма түрлері жүйеленді.

Зерттеу жұмысы бойынша жарияланымдар. Диссертациялық зерттеудің мазмұны мен негізгі нәтижелері екі мақалада көрініс тапты.

«Мәтінді прагматикалық талдау», SDU International Young Scholars' Conference (IYSC), 2021

«Мәтін түрлерін прагматикалық аспектіден қарастыру», «Qazaq bilimi» республикалық педагогикалық журналы №54, наурыз 2022

Жұмыстың құрылымы: зерттеу жұмысы кіріспе, екі тарау, қорытынды және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.

1 МӘТІН ПРАГМАТИКАСЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1.1 «Мәтін» туралы түсінік және оны зерттеудің аспектілері

Адамзат даму тарихында әр кезеңнің әлеуметтік, географиялық, мәдени ерекшеліктеріне сәйкес ғылым мен танымда, әдебиет пен мәдениеттің қалыптасуында жаңа ұғымдар пайда болып жатады. Ал олардың өркендеуі, дамуы, зерттелуі барысында өзіндік ерекшеліктерімен танылып, жаңа бағыттар, жаңа ақпарат, жаңа терминология туындайтыны белгілі. XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басында ғалымдардың наза аударып, жаңадан қолданысқа енген, әрі жеке дефинициясы түрлі өзгерістерге ұшыраған терминдердің бірі – мәтін және оның түрлері. «Мәтін» сөзі термин ретінде алғаш XVIII ғасырдағы ағылшын деректерінде кездеседі. Сол уақыттан бері бұл сөздің қамтитын ұғымы бірде кеңейіп, бірде тарылып, көптеген зерттеулердің негізгі объектісі болып келеді. Әу баста мәтін құрамындағы тілдік бірліктерімен бірге филология саласының зерттеу нысаны ретінде қарастырылды. Қазіргі тіл білімінде мәтін лексемасы мен дериваттары лингвистика, әдебиеттану, терминтану, психология, философия, мәдениеттану, информациология сияқты ғылымдардың да негізгі объектісіне айналған. Жалпы ғылымда мәтіннің 300-ге жуық анықтамасы кездеседі екен. Дегенмен, барлығына ортақ ұстанатын нақты дефинициясы әлі де бекітілмеген. Әлемдік зерттеу тәжірибесінде ғалымдар арасында мәтіннің не екендігіне, оның тіл жүйесіне қатысы туралы түрлі пікір қайшылықтары кездеседі.

Мәтін – көлемді құбылыс. Ол белгілі бір заңдылықтар бойынша байланысқан бірліктер жүйесі ретінде театр мен кинода, музыкада қолданылады. Мәтіннің лингвистикаға қараған тұсы оны байланыс құралы ретінде қарастырғанда көрінеді. Мәтін теориясы – филологиялық ғылым салаларының біраз уақыттан бергі тұрақты зерттеу нысаны. Сол себептен мәтінді қабылдау, түсіну, тану, талдауға бағытталған ғылыми еңбектер көп. Ал оны әдіснамалық тұрғыдан зерттеу соңғы жылдары қарқынды дамуда. Қазіргі тіл білімінде мәтін – бір сөйлемнен жоғары дәрежелі коммуникативті бірлік ретінде қарастырылады. Мәтін – көпқырлы объект. Ол тек бірнеше түрлі мағынаға ие болып қана қоймай, олардың шиеленісіп, мағынаның шашырауы да кездеседі. Бұл дегеніміз мәтіннің көпқырлылығы мағынаның екі ұштылығынан емес, оның көп түрлі түсінілу мүмкіндігінен шығады. Мәтінде қандай да бір шарттылық жоқ. Ешқандай ережеге бағынбай, жанрлық құрылымдарға сәйкес келе бермеуі мүмкін. Ешқандай иерархиялық жүйеге, әдеттегідей классификациялауға да көне бермейді. Мәтін бойындағы тілдік бірліктер арқылы танылып, адресаттың қабылдауына қарай қызмет етеді. Тілдегі құрылымдарға негізделгенімен, нақты өлшейтін шекарасы бола бермейді.

Мәтіннің мағынасы оның құрамындағы абзацтар немесе күрделі синтаксистік бірліктердің қосындысынан көріне бермейді. Сол себептен де мәтін лингвистикалық тұрғыдан күрделі нысан болып табылады. Оның мағынасы мен мәні лингвистикалық бірліктерден ғана көрінбей, түрлі экстралингвистикалық факторларға байланысты болып келеді. Белгілі бір мақсатқа негізделіп, белгілі

бір адресатқа бағытталған ақпараттан тұрады. Сондықтан мәтіннің өзіндік формасы, қабылдауға, түсінуге бағытталған тілдік құрылымы болады. Автордың ниеті мен ойына сәйкес мәтіннің элементтері жинақталып, сол ақпарат адресатқа жететіндей етіп түзіледі. Демек, құрамындағы тілдік бірліктер қалай болса солай емес, белгілі бір байланысқа негізделіп, ол байланыс мәтіннің тұтастығын қамтамасыз етеді. Әдетте автордың мәтінді бағыттаған тандаулы адресаты ой жүйесі, аялық білімі тұрғысынан өзіне шамалас болады. Яғни мәтін белгілі бір қоғам мүшесіне бағытталып, әр адамның қабылдауына қарай әр түрлі қызмет атқарады. Оның коммуникативтік, кумулятивтік, ақпараттық, эстетикалық сияқты жан-жақты сипаттары адами факторларға, кеңістік пен уақыт ұғымдарына тығыз байланысты.

Ф.де Соссюрдің «Тіл білімінің объектілерінің ретсіз әрекет ететін құбылысы» [1, б. 363] ретінде сөйлеуді зерттеудің қиындығы туралы айтқанын ескере отырып, стилистика мен мәтін теориясының дамуы барысында мәтіннің жасалу жолында қажетті тілдік құралдарды таңдау және құрастыру принциптерін анықтауға мүмкіндік беретін факторлар анықталған. Бұл өз кезегінде мағынаға және прагматикаға негізделген тілдің бейнелеу жүйесін құруға алып келеді. Мәтін теориясының шығу тегі туралы айтар болсақ, ең алдымен, тіл мен сөйлеуді ажыратқан Ф.де Соссюрдің ұстанымын еске түсіреміз. Ол тіл білімінің біртұтас объектісін оқшаулаудың мүмкін еместігін атап көрсетті: «...біз не әр мәселенің бір жағына ғана назар аударып, сол арқылы оның өзіне тән екі жақтылығын байқамай қалуымыз мүмкін, не сөйлеу құбылыстарын жан-жақтан зерттегенде тіл білімінің нысандарын бір-бірімен байланыссыз үйлесім ретінде көруіміз мүмкін». Ары қарай: «Біздің ойымызша, бұл қиындықтардың барлығынан шығудың бір ғана жолы бар. Мәселенің өзегін «тіл» деп алып, оны басқа сөйлеу әрекеттерінің іргетасы ретінде қарастыру. Шынында да, басқа екі жақты ұғымдардың ішінде тілдің бір ғана концепциясы өз бетінше анықтама беруге мүмкіндік беріп, зерттеушілік ойдың дамуына сенімді тірек бола алатын сияқты» [1, б. 362]. Мұндай мәлімдеме басқа ғалымдар мен зерттеушілерді де сөз ішіндегі «біртексіз, бір-бірімен байланысы жоқ құбылыстардың үйіндісін» ретке келтіруге қандай да бір жолмен жақындау әрекетіне итермеледі.

Сонымен, латын тілінен «textus» аударғанда мата, бірігу, байланысу деген мағынаны беретін «мәтін» сөзі анықтамалық тұрғыдан белгілі бір мағыналық және грамматикалық байланысқа негізделген, автордың танымымен адресаттың қабылдауына бағытталған сөйлеу бірліктерінің құрылымы деп айтуға болады.

1-кестеде көрсетілген сан түрлі анықтамалардың арасындағы ең толығы — И.Р. Гальпериннің дефинициясы деп көрсетуге болады. Гальперин өз пікірін мәтін лингвистикасы жеке ғылым болып қалыптасып келе жатқан кезде дәйектесе де, ол әлі күнге дейін өзектілігін жоймай, мәтінге қатысты ең нақты берілген анықтама болып келеді. «Текст – это произведение речетворческого процесса, обладающее завершенностью, объективированное в виде письменного документа, произведение, состоящее из названия (заголовка) и ряда особых единиц (сверхфразовых единств), объединенных разными типами лексической,

грамматической, логической, стилистической связи, имеющее определенную целенаправленность и прагматическую установку» [8, б. 18].

1-кесте. Мәтін терминінің анықтамалары

Мәтін қандай да бір тұтастық ретінде концепт, лингвистикалық әдебиетте мәтін тұтастығы деп аталатын менталды құрылым бола алады. [3, б. 62]

Сорокин Ю.А.

Мәтін лексикалық, логикалық және грамматикалық байланыстардың түрлі типтерімен біріккен, белгілі бір образбен ұйымдасқан және бағытталған ақпарды беруге қабілетті сөйлемдердің жиынтығы деп түсініледі. Мәтін құрылымдық-семантикалық бірлік ретінде қызмет ететін күрделі тұтастық [4, б. 11]

Тураева З.Я.

Лингвистикалық тұрғыдан, мәтін – коммуникативтік мақсаттарына қарай біріктірілген сөйлемдердің белгілі бір тәртіппен ұйымдастырылған жиынтығы [5, б. 157]

Мәтін – қарым-қатынастың негізгі бірлігі, ақпар берудің және сақтаудың тәсілі, мәдениеттің өмір сүру түрі, белгілі бір тарихи дәуірдің жемісі, жеке адамның психикалық жай-күйінің көрінісі және т.б. [5, б. 6]

Белянин В.П.

Ш.Баллидің стилистикаға бет бұруы осы жолдағы алғашқы қадам болды. Оның стилистикасы аясында тілді зерттеу адамның күнделікті өмірімен байланысты жүреді. Ол сөйлеу бірліктерін тілдік емес құбылыстар аясында қарастыруды қажет деп санайды. Бірақ ол тілдік бірліктердің стилистикалық мағыналарын өз жүйесінде қарастырудан әріге бармады. Ш.Балли былай деп жазады: «Стилистика тіл жүйесі элементтерінің эмоционалды көрінісін, сонымен қатар сол немесе басқа тілдің экспрессивтік құралдар жүйесінің қалыптасуына ықпал ететін сөйлеу фактілерінің өзара байланысын зерттейді» [2, б. 23]. Ол сөйлеудің 3 қызметін ажыратып көрсетті:

- 1) ойды абсолютті рационалды түрде жеткізу;
- 2) оны жеке сезіммен сүйемелдеу;

3) әлеуметтік сезімдерді, яғни әңгімелесушіге деген қатынасты көрсету.

Дәл осы пунктте ол нақты механизмді ашып көрсетпесе де, тілдің негігі қызметін тануға деген алғашқы қадам жасалған еді.

- Тіл білімінде мәтін тілін зерттеу лингвоцентристік бағытпен байланысты. Түрлі деңгейлерде қолданылған тілдік бірліктер автор тұрғысынан, яғни оның қолданысында зерттеледі. Бұл негізінен стилдік тұрғыдан зерттелетіндіктен, функционалды стилистиканың негізін қалады.
- Мәтінді текстоцентристік бағытта зерттейтіндер, негізгі назарды мәтіннің өзінің тұтасымдылығына аударатындықтан, автор мен оқырман коммуникациясы назардан тыс қалады. Өздері қарастыратын объектілерге байланысты мәтіндегі семантикасына не грамматикасына көңіл бөліп, оларды нақтылап, жүйелеуге күш салады. Бірақ бұл бағыт әлі де қайшылықты көзқарастарға себеп болатындықтан мәтінді толық сөйлеу бірлігі ретінде немесе тіл жүйесі ретінде қарастыру екі ұшты пікірлер туғызуда.
- Когнитивтік бағыт бойынша, тіл – адамның әлемді танудағы негізгі құралы. Сәйкесінше, автордың болмыс туралы түсінігі оның тілдік бейнесі ретінде қарастырылады. Яғни, мәтін нақты байланысқа, мағыналық тұтастыққа негізделіп, олардың өзара әрекеттесуінен тұратын белгілі бір хабар.
- Ал антропоцентристік бағыт мәтінді автор – мәтін – оқырман арасындағы байланыс деп қарастырып, прагматикалық, психолингвистикалық, деривациялық, жанрлық тұстарынан зерттейді. Расымен де мәтін автор мен адресат арасындағы байланысқа негізделетіндіктен, бұл бағытты кейде коммуникативтік бағыт деп атап та жатады.

Қазақстандық зерттеушілер арасында мәтін сөзіне алғаш өз анықтамасын ұсынған Э. Сулейменованы, қазақ тілінің мәтін түзуші бірліктерін көрсеткен С. Мұстафинаны, сондай-ақ қазақ көркем мәтіндеріндегі мезгілдік қатынастардың тілдік ұйымдасуы мен берілуін қарастырған С.С. Құнанбаеваны атауға болады. Орыс ақын-жазушылары мен орыс тілінде жазатын қазақ қаламгерлерінің шығармаларына лингвопоэтикалық талдау жасаған ғалым Қ. Ахмедьяров та «мәтін» сөзіне өз дефинициясын ұсынады. Автор лингвопоэтикадағы дәстүрлі және неотеоретикалық талдаулардың бастауы, ерекшеліктері, айырмашылықтары, ортақ заңдылықтары туралы айта келіп, мәтінді былай анықтайды: «Мәтін – адам қарым-қатынасы жүйесіндегі өзекті құрушы ретінде аса күрделі макроқұрылым, сонымен қатар білімнің алуан түрлі антропологиялық салаларының санаттық белгілері мен қасиеттерін ашық және астарлы түрде көрсететін әрі лингвистикалық, әрі логикалық, әрі әлеуметтік, әрі өнертанушылық шындық. Соңғы жылдары шыққан тағы бір оқу құралының авторы мәтінді лингводидактика тұрғысынан қарастырып, мәтіннің негізгі ерекшеліктерін, оның біртұтастығын қамтамасыз ететін конституенттерін, композициясын нақтылап көрсетеді. Мәтіннің туындауы мен мәтіннің

қабылданып, түсінілуі психолінгвистикалық факторларға негізделетінін отандық және шетелдік лингвистердің, психолінгвистердің, психологтардың еңбектеріне сүйене отырып танытқан ғалым сол мәтінмен оқушы-студенттердің жұмыс істеу мүмкіндіктерін түрлі мысалдар, сызба-кестелер арқылы дәйектейді» [3, б. 7]. Автор өз жұмысында текст терминін қолданған.

Қазақ тіл білімінің кейбір өкілдері текст терминін мәтін деп аударып, оған төмендегідей дефиниция береді: Мәтін, текст (лат. – байланысу, бірігу) – тілдік таңбалардың мағыналық және тұлғалық байланыстығы негізінде түзілген ізбе-ізділігі. Автор мәтіннің маңызды белгілерінің бірі ретінде оның аяқталғандығын (тиянақталғандығын) атайды да, оған тән негізгі категорияларға хабарлау, қосымша хабар (подтекст), біртұтастық, уақыт бірлігі, модальдік жататынын атап көрсетеді. Қазақ тіл білімінде синтаксистік құрылымдардың прагматикалық негіздерін және прагмостилистика мәселелерін қарастырған лингвист-ғалымдар өз зерттеу нысандары шеңберінде мәтінді былай анықтайды: Мәтін деп сөйлеуші мақсатына сай аяқталған ойды білдіретін бір немесе бірнеше сөйлесімдер тізбегін атаймыз. Тілдің иерархиялық құрылымында мәтін семантика-синтаксистік құрылым ретінде ең жоғарғы тілдік деңгей деп есептеледі. Мәтін – когнитивті-функционалдық сөз әрекетінің жазбаша түрдегі көрінісі.

Ал «Тіл білімі» сөздігінің авторлары текст – мәтін сөзінің бірнеше мағынасын келтіреді. Қазақ көркем, ғылыми-көпшілік және публицистикалық мәтіндерінің семантикалық, синтаксистік тұрғыдан түзілу заңдылықтары мен бөлшектенуін қарастырған А. Жұбанов мәтін ұғымына лингвистикалық, семиотикалық, логикалингвистикалық, ақпараттық, құрылымдық, қолданбалы, математикалық лингвистика тұрғысынан берілген пікірлерге шолу жасай келіп, мәтінді былайша анықтайды: «Мәтіннің жүйе ретінде оны құрайтын бірліктері мен оларды бір тұтастыққа біріктіретін ережелері болуы керек, яғни ішкі құраушысы болуы тиіс. Біріншіден, мәтіннің бар мазмұны ондағы барлық абзацтардың мазмұнын қамтиды. Екіншіден, оларды бірегей мәтінге біріктіретін бірегей өлшем тақырыптық өлшем болады» [4, б. 213]. Қазақ тіл білімінде мәтін лингвистикасы мен лингвостилистиканы ұштастыра қарастыруды ұсынған.

Сонымен мәтін – ақпарат өмір сүретін кеңістік. Логикалық тұрғыдан түйінделген ой, тілдік тұрғыдан санада бейнеленіп, тілде сипат алған тілдік бірліктердің жиынтығынан тұратын тілдік конструкциялар мәтінге бірігеді. Мәтіннің өзі іштей иерархиялық қатынасқа құрылған тілдік бірліктер: сөз, сөз тіркесі, сөйлемнен тұрады. Бұл таза құрылымдық сипаты. Әрбір мәтін коммуникативтік мақсатқа сай құрылады. Сол мақсаттың сипатына қарай мәтін құрамына кіретін тілдік бірліктер автоматты түрде сана арқылы жүзеге асырылып, іріктеледі. Коммуникативтік мақсат құруда мәтіннің прагматикасын ескермеу мүмкін емес. Себебі кез келген мәтін адресанттан адресатқа бағытталғанда белгілі бір прагматика туғызады. Мәтіннің прагматикасы дегеніміз қарапайым тілмен айтқанда мәтіннің қабылдаушы тарапынан туғызатын реакциясы. Адресат пен адресантты диалог субъектілері ретінде алсақ, адресант дайын мәтін ұсынса, адресат сол мәтінге қатысты өзінің көзқарасын ұсынады. Прагматика теориясы бастауын батыстан алады. Осы

мәселені алғаш сөз еткен Ч. Моррис [5] болды. Прагматика жайында қазақ ғалымдарының да өз салаларына сәйкес сан түрлі пікірлері бар. Мысалы А. Алдашева публицистикалық терминдер прагматикасы жайлы, Б. Момынова газеттік лексиканың прагматикалық аспектісін, З. Ерназарова [6] сөйлеу тілінің прагматикалық ерекшеліктерін жазды. Қ. Есенованың «Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы» [7] деген тақырыптағы докторлық диссертациясы мен Ф. Жақсыбаеваның «Газет мәтінінің прагматикалық функциясы» [8] деген тақырыптағы кандидаттық диссертациясы аталмыш тақырып аясында мол ақпарат берері сөзсіз.

Белгілі бір саяси, әлеуметтік не мәдени топтарға арналып бірегей мәтіндер түзілуі мүмкін. Ол араларындағы коммуникативтік мүмкіндіктерді кеңінен қолдану, ақпараттың адресатқа түсінікті және ұғымды болуы үшін жасалады. Мәтіндерді осы функционалдық сипаттарына қарай көркем, публицистикалық, ресми және ғылыми мәтіндер деп топтастыруға болады. Бұл мәтіндердің әрқайсында өзіне тән қалыптасқан сыртқы құрылымдық формасы, ортақ мақсаты, негізгі қолданыстағы ортақ тілдік бірліктері болады. Осы сипаттарына қарай мәтін нормасы қалыптасады. Дегенмен де функционалдық сипатына қарай ортақ заңдылықтары болса да, бір санаттағы мәтіндерге бірдей өлшем қолдануға болады деген сөз емес. Функционалды стилистика сөйлемде кездесетін түрлі функционалды-стилистикалық, эмоционалды-экспрессивті, бағалаушы коннотация құралдарын зерттейді. Ал стилистикаға негіздемей, нормаларды білмей қарым-қатынас мәдениетін меңгеру, сауатты және коммуникативті мәтін құрастыру мүмкін емес болғандықтан, мәтін лингвистикасы тікелей сөйлеу мәдениетімен байланысты. Демек мәтіннің прагматикасын анықтау үшін, алдымен, оның толыққандылығын, бүтіндігін және өзара тұтастығына назар аударамыз. Мәтіннің стилистикасын анықтау арқылы адресат топтың кім екенін бөліп көрсетуге болады. Стилистикалық норма – әдеби тіл нормасына қосымша, оны толықтырып, нақтылайтын норма. Ал бұл функционалды стильге қатысты. Кейбір ғылыми еңбектерде функционалды норма, функционалды-стилистикалық норма деп те аталады. Бұл ұғым кез келген ақпараттың функционалдық жағына баса назар аударып, оның дұрыс, дәл, әсерлі жеткізілуін көздейді. Прагматиканың тілдік құралдарды коммуниканттардың сана – сезіміне, іс-әрекетіне әсер мақсаты тұрғысынан қарастыратынын ескерсек, функционалды-стилистикалық норма мәтін прагматикасын анықтауда таптырмас құрал екендігі анық.

Ақпараттың мәтінге айналғанға дейінгі, пайда болу процесі лингво-психологиялық үрдіс. Адам қоршаған ортамен танысып бастағанда оның санасы айналадағы ақиқат болмыстың бөлшектерін, әлемнің пәк бейнесін танып, қабылдайды, түйсінеді, содан кейін ғана кодтап, оларға тілдік сипат береді. Мәтінді прагматикалық тұрғыда зерттеу оны біртұтас күрделі сөйлеу актісі деп танумен байланысты. Автор ниетіне, мақсатына сай түзілетін сөйлеу актісінде ол адресатқа әсер ететін әр алуан тілдік құралдарды қолданады, сол арқылы қаламгер түзген болмыс туралы коммуниканттар арасында пікір алмасу, ой бөлісу үдерісі жүреді, алайда оқырман ол мәтінді өзінше интерпретациялайды.

Лингвистикалық прагматиканың нақты белгіленген шекарасы жоқ. Сөйлеуші (субъект) мәтінде сөйлеудің тактикасы мен түрлеріне, әңгіме жүргізу ережелеріне, адресаттың ниетіне жауапты. Ал прагматикалық пресуппозиция тыңдаушының жалпы білімін, айтылған әңгімеден хабардар болуын, оның көзқарасын, психологиялық жағдайын, мінез-құлқын бақылайды. Бұл қатарға адресаттың түсіну қабілетін айтушы адамның бағалауы, сөйлеушінің айтылымға қатысы, хабардың маңыздылығы да жатады. Мәтін прагматикасы адресаттың мақсатына сай реципиентке әсер етудің тиімділігін арттыру үшін, ойға алғанды жеткізу үшін басшылыққа алынуы керек коммуникативтік шарттарды да зерттейді.

Қ. Есенова өз еңбегінде мәтін прагматикасын: «Кодталған ақпараттың адресат тарапынан дұрыс ашылып, адекватты түрде қабылдануы» - дейді [12, б. 10]. Әр реципиент бір мәтінді әртүрлі қабылдауы мүмкін. Оның себебі кодталған ақпаратты тиісінше ашып, қабылдау үшін адресаттың дүниетанымы, өскен ортасы, тәрбиесі, білімі, әлеуметтік мәртебесі, тілдік-психикалық мүмкіншіліктері критерий бола алады. Бұлар негізгілері ғана, бұлардан басқа да жанама факторлар да бар. Ақпараттың сөйлеушіден тыңдаушысына жеткенше өз траекториясы пайда болады. Атап өтілген критерийлерге байланысты тыңдаушының қабылдауы сол траекторияның өзіне тиесілі нүктесінде қалыптасады.

«Прагматика тілдік қарым-қатынасқа қатысушының тілді қандай мақсатта қолданып тұрғандығын зерттейді. Прагматика тілдік құралдарды коммуниканттардың сана-сезіміне, іс-әрекетіне әсер мақсаты тұрғысынан қарастырады» - деп Ф.З. Жақсыбаева сөз болып отырған мәселеге өз ойын қосады [8, б. 102]. Жалпы мәтін прагматикасының тууы мынадай процестерден өтеді: мәтінге интерпретация жасау, оны қабылдау және реакцияның пайда болуы.

Мәтінді кең мағынасында ақпарат тасымалдайтын бірлік деп қарастыратын болсақ, прагматика туғызушы объектілерді жазба мәтін, сөйлеу актісі, графикалық белгілер деп ажыратуға болады. Олардың алғашқысы жазба мәтінге тоқталсақ, кез келген хатқа түскен ақпарат түрін атай аламыз. Сөйлемдерден мәтінге біріккен конструкция оқырманының белгілі бір реакциясын туғызады. Мысалға, ғылыми стильде жазылған мақалаларды алайық. Олардың құрылымы қатаң тәртіпке бағынған, мақсаты анық, ғылыми мәселелерді қозғайтын мазмұндық сипатқа ие болып келеді. Олардың мақсаты белгілі бір тақырып аясында ғылыми әдіс-тәсілдер арқылы зерттеу жүргізіп, нормаларға сәйкес ақпарат баяндау. Ол ақпаратымен ғылыми қоғамды таныстыру. Ал пайдаланушы оны оқып отырып, ол мәтінге алдымен интерпретация жасайды, оны қабылдайды, түйсінеді, керек ақпаратын алады. Және мәтінмен танысып болған соң ол ақпаратқа баға бере отырып, онымен келісетіндігін, не келіспейтіндігін іштей шешеді. Сондай-ақ ресми стильде жазылған бұйрықты мысалға алайық. Оның құрылымындағы бұйрық райда берілген етістікті конструкциялар оны жазушының коммуникативтік мақсатына сәйкес іріктеліп алынып, адресатын белгілі бір мәселе бойынша іске қосады.

Ондай мәтіннің прагматикалық функциясы бұйрық бағытталған тұлғаны қандай да бір әрекетке дәйекті түрде бағыттауы. Сондай-ақ мәтінмен танысқан адресаттың ол сигналдарды қабылдап, мойынсынып, әрекетке көшуі [11].

Мәтін лингвистикасы мен грамматикасы мәтіннің жалпы түзілу заңдылықтарын, формальді құрылымы мен механизмдерін, сөйлем, абзац, күрделі синтаксистік тұтастықтар арасындағы байланыстарын қарастырады. Сондықтан мәтін лингвистикасының нысаны – мәтін түзуші құралдар мен санаттар. Мәтін лингвистикасы мәтін синтактикасы мен семантикасы, грамматикасы мен прагматикасынан тұрады. Синтактика мен грамматика мәтіннің байланыстылығы мен тұтастығын, мәтін дамуындағы динамиканы зерттесе, семантика оның мазмұндық жағын, оны құрайтын, ашық және жасырын түрде берілген мәністерін қарастырады. Мәтін семантикасы мәтінді түсіндірумен, оны интерпретациялаумен айналысатын герменевтикамен тығыз байланысты. Мәтін прагматикасы сөйлеу субъектісімен, адресатпен, олардың өзара қарым-қатынасымен байланысты туындайтын мәселелерге назар аударады, өйткені прагматиканың нысаны – қарым-қатынасты, дискурсты тиімді құру. Осы тұрғыдан алғанда, қабылдау стилистикасы прагматикамен тікелей байланысты.

Контекст прагматика үшін басты концепция. Сөйлеу актісі мен контексттің өзара әрекеті прагматикалық зерттеулердің негізгі өзегі болып табылады. Бұл өзара әрекеттесу негізінде біз прагматикалық мүдделерді анықтай аламыз. Мәтінді стилистикалық прагматика тұрғысынан зерттеу қазіргі тіл білімінің өзекті бағыттарының бірі. Себебі мәтіндегі оқырманға бағытталған тілдік құралдардың жиынтығын мәтіннің негізін, мәнін түсінуге үлкен мүмкіндіктер береді.

Мәтіннің мағыналық құрылымы – көпқабатты формация, оның мағыналық негізі – предметтік құрылым, ал прагматикалық негізі – оны құрайтын сөйлеу әрекеттерінің иллюкациясы.

Жоғарыда келтірілген теориялық тұжырымдар тұтас мәтінді қабылдағанда оның монологтық және диалогтық бірліктерін таңдау алдыңғы орынға шығады деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Бұдан кейін мәтіннің тақырыптық артикуляциясы және оны құрайтын сөйлеу әрекеттерінің иерархиялық реттілігі бойынша иллюзияларын талдау арқылы оның коммуникативті бағытын анықтау жүзеге асырылады. Бір қызығы, бір тұтас мәтін күрделі сөйлеу әрекеті, күрделі тұжырым болғандықтан, оқырман үшін оның құрамдас бөліктерін, оның кейіпкерлері мен олардың әлемдерін, кейіпкерлердің уақыттық, кеңістіктік, жазықтықтардағы қарым-қатынас эволюциясын, ең бастысы, мәтіннің тінін құрайтын көптеген жеке сөйлеу әрекеттерінің иллюзиялық мағыналары арқылы берілген мәтіннің жалпы идеясын анықтау маңызды. Сондықтан оқудан кейінгі ең үлкен жұмысты оның сөйлеу акті құрылымының негізгі элементтерін көрсететін қысқаша жалпылауға дейін келтіруге болады.

Мәтіннің идеялық-тақырыптық жоспары бір тұтас қабылдауымен ғаламдық мәнге ие болғандықтан, оның лексикасының және синтаксистік құрылымдарының қызметі оның коммуникативті мақсаттарына (оның

иллокацияларына) бағынады және олар мәтінді білдірудегі рөлі тұрғысынан талданады. Иллокациялық мақсаттың қарқындылығы.

Мәтін мағыналық және прагматикалық деңгейде (ішкі өріс) және оның формалды құрылымы деңгейінде (сыртқы өріс) ұйымдастыратын әртүрлі жүйелердің өзара әрекеттесуі, олардың біртұтас көп деңгейлі тілдік бірліктердің қызмет етуі нәтижесінде қалыптасады.

1.2 Прагматиканың негізгі категориялары және мәтін прагматикасы

«Прагматика» терминін (грек тілінен «іс», «әрекет») ғылыми қолданысқа семиотиканың, жалпы белгілер теориясының негізін салушылардың бірі – Ч. Моррис. Чарльз Пирстің идеяларына сүйене отырып, Моррис семиотиканы семантикаға – белгілердің шындық объектілеріне қатынасы туралы ілімге, синтаксикаға – белгілер арасындағы қатынас туралы ілімге, прагматикаға – белгілердің олардың интерпретаторларына қатынасы туралы ілімге бөлді. Прагматика осылайша қарым-қатынас процестеріндегі белгілердің әрекетін зерттейтін ғылым ретінде қалыптасты. «Көптеген (бәлкім, барлық) белгілердің интерпретаторлары тірі организмдер болғандықтан, прагматиканың жеткілікті сипаттамасы оның семиоздың биотикалық аспектілерімен, басқаша айтқанда, барлық психологиялық, биологиялық және социологиялық құбылыстармен қатысты екенін көрсетеді» [11, б. 63] – деп жазады Ч. Моррис. Прагматиканың негізгі ізашары ретінде Ч. Моррис риториканы атады. Жоғарыда келтірілген сипаттама жалпы семиотикалық теорияны жасау үшін жеткілікті болғанымен, бірте-бірте кеңейетін табиғи тілдерді прагматикалық зерттеудің саласын, нақты міндеттері мен мәселелерін анықтау үшін тағы да зерттеулерді қажет етеді. 1970 жылдары басталған прагматикалық зерттеулердің мұндай қуатты толқынына не түрткі болды? Бұл сұраққа жауап беру үшін прагматикаға құмарлықтың алдындағы шетел тіл білімінің жағдайын еске түсіру керек.

XX ғасырдың басында лингвистика тілге семиотикалық көзқарастың негізгі қағидаларын қабылдады және дамыта бастады. Олар Ф.де Соссюр идеяларының жолымен өткен, оның дамуының ұзақ және бірқатар жемісті кезеңін белгіледі. Сонымен бірге семантикалық және прагматикалық «тараулары» семиотиканың назарынан тыс қалды [1, б. 3]. Әрі құрылымдық лингвистиканың кредосына тілге қатысты кез келген сыртқы түрдің тіл біліміне қатысы жоқтығы және сөйлеудің психологиялық, стилистикалық, тіпті тиісті коммуникативті аспектілерімен байланысты тұрақсыз құбылыстар туралы тезис кірді.

Мәтіннің прагматикалық аспекті жалпы прагматика ұғымы сияқты көп қырлы. Осыған байланысты прагматиканың келесі компоненттерін бөліп көрсету қажет:

- 1) мәтіндік прагматика жаһандық категория ретінде;
- 2) мәтіннің немесе ниеттің прагматикалық негізі;
- 3) прагматикалық мазмұн;
- 4) адресат пен адресаттың болуы;

5) бағдарламаланатын прагматикалық әсер [13, б. 5].

Кез келген сөйлеу актінің құрылымы коммуникацияның жағдайымен анықталады және «антропоцентристік» немесе «коммуникатор-центристік» деп аталады [14, б. 8]. Прагматикалық мазмұнда қатынас коммуниканттардың міндеттеріне байланысты жүзеге асады. Отандық және шетелдік әдебиеттерде қарым-қатынасқа қатысушылар сипаттау шарттарына байланысты атау алады. Р.Беллдің социолингвистикалық зерттеуінде қатысушылар «Сөйлеуші» (жіберуші, адресат) және «Тындаушы» (алушы, адресат) ретінде аталады [15].

Басқалардың ішінде прагматиканың мазмұны мәтіндік прагматиканың даулы мәселесі болып қала береді. Бұл мәселе бойынша бірқатар көзқарастар бар. Солардың бірі мәтін прагматикасы сөйлем прагматикасының немесе жеке сөйлеу әрекеттерінің прагматикасының қосындысы ретінде қарастырылады. Тағы бір көзқарас, мәтін тұтастай оның авторы мен қабылдаушысына қатысты, ал қандай да бір мақсатқа жетуді мәтін тұтастай жүзеге асырады, яғни мәтінді кодтау және жіберу әдейі мақсатты коммуникативті әрекет болып табылады. Бұл екі көзқарас бір-біріне қайшы келмей, бірін-бірі толықтырып, мәтін талдауының екіжақтылығын көрсетеді.

Сонымен, лингвистикалық прагматиканың сөйлейтін субъекті мен адресатқа, олардың қарым-қатынас процесіндегі өзара әрекетіне, қарым-қатынас жағдаяттарына қатысты мәселелердің тұтас кешенін әзірлеумен айналысатынына байланысты көптеген анықтамалары бар.

М.Н. Николаева прагматика ұғымдарын үш салаға бөледі:

1) сөйлеу әрекетінің контекстік шарттылығына шоғырлану (Т.А. Ван Дейк, Дж. Лионс және С. Левинсон);

2) сөйлеу теориясындағы прагматиканы түсіндіруге қатысты тәсілдер актілер (Остин, Сеарл және Грис);

3) тілдік қатынастың соңғы әсерін зерттеуге бағыттау (Г.В. Колшанский және т.б.).

Сөйлеу әрекеттері дедуктивті модельдеу тұрғысынан да, индуктивті-эмпирикалық сипаттау тұрғысынан да бөлектеліп зерттеледі. Бірінші жағдайда коммуниканттар арасындағы қарым-қатынас схемасы қажет. Мысалы, сөйлеу әрекеттері информациялық және информативтік емес, ал одан әрі - ақпараттық-констативтік және ақпараттық-констативтік емес болып бөлінеді. Екінші жағдайда мінез-құлық және қарым-қатынас етістіктерінің және сөйлеу әрекеттерінің сипаттамалық корреляцияларының үздіксіз сөздігі мен мәтіндік таңдауы жасалады. Мысалы, мақтау, өзін-өзі мақтау және жағымпаздық сөйлеу әрекеттері негізінен жасырын бола отырып, көбіне сепаралингвистикалық білдіру құралдарын талдау арқылы анықталады [16, б. 151]

Кейбір классификациялардың сәйкес келуі сөйлеу әрекетінің үш түрін анықтауға мүмкіндік береді:

1) вербальды корреляциялары – атауы бар сөйлеу әрекеттері;

2) арнайы вербальды корреляциялары – атауы жоқ және егжей-тегжейлі сипаттамалармен көрсетілген сөйлеу әрекеттері;

3) вербальды корреляциясы жоқ атаулар және нақты сөйлеу әрекеттерінен тыс мінез-құлық әрекеттері.

Сонымен, адамның әлеуметтік жағдайын білдіретін сөздер негізінен лексикалық семантикада көрініс тапқан мінез-құлық әрекеттерінде қолданылады, ал мінез-құлық әрекеттеріне сөйлеу әрекеттері жатады.

Сөйлеу әрекеттерінің теориясында қарым-қатынас жағдаяттарының келесі сипаттамалары ажыратылады:

- ақпараттық/ақпараттық емес;
- ресми/бейресми қарым-қатынас;
- автордың адресатқа тәуелділігі/тәуелсіздігі және керісінше;
- сөйлеуші мен адресаттың тұрақты/ауыспалы статусы;
- адресатқа эмоциялық/рационалды әсер ету.

Бұл сипаттамаларды статус теңсіздігі жағдайларына да жатқызуға болады.

Прагматикалық ақпаратты білдіру тәсілдеріне келетін болсақ, прагматикалық ақпарат грамматикалық және лексикалық түрде беріледі деп есептейміз. Лингвистикалық зерттеулерде тілдік бірліктерде бекітілген прагматикалық мағыналардың түрлері ажыратылады: жалпы бағалау, сандық, қалаулық/қалаусыздық, ақиқат, иллюкуциондық функция және статус қатынастары параметрлері бойынша бағалау [17, б. 10-14] Прагматикалық мағынаның ең маңызды сипаттамасы – сөйлеушінің адресатқа қатысты ұстанымы, тұлғаның әлеуметтік-ситуациялық «Мені». Прагматикалық мағынаның әртүрлі лингвистикалық үлгілерінде ситуациялық шарттылық, адресілік, субъективтілік, күрделі және өте мобильді құрылым, вербалды емес мағынамен тығыз байланыс, ойларды жасырын білдіру тенденциясы және одан туындайтын ерекше интерпретацияның қажеттілігі сияқты сипаттамалар прагматикалық мағынасы атап өтіледі.

«Прагматикалық мағына» - бұл ақпаратты тасымалдаушы мен оның қызметі арасындағы қатынасты, яғни айтылымның қолданылуы мен оның нәтижесі арасындағы қатынасты білдіретін мағына, осыған байланысты тілдік функциялардың әрқайсысы прагматикалық мағынаның кейбір ішкі түріне сәйкес келеді. Осыған сәйкес прагматикалық мағынаның үш негізгі аспектілері ажыратылады:

- а) ақпараттық немесе сипаттамалық;
- ә) бақылаушы (басқалардың іс-әрекетін бағыттау);
- б) эмотивтік.

Ақпаратты, нұсқауды және мотивацияны бөлуді қарастыратын тағы бір классификация бар, ол сәйкесінше реципиент жасаған ықтимал таңдаудың нәтижесі ретінде, оның әрекетінің тиімділігі ретінде және оның бағалауы ретінде анықталады.

Прагматикалық мағынаны формализациялаудың ең белгілі механизмі П. Гристін (Грис, 1975) имплицатуралар теориясы және оның кейінгі нұсқасы Дж. Серлдің (Searle, 1975) нұсқасы болып табылады.

М.Бирвис (Bierwisch, 1979) тура мағынаның ауыспалы мағынамен байланысын түсіндіру үшін «тасымалдау функциясы» түсінігін пайдаланады.

Ф.Кифердің пікірінше сөзбе-сөз мағынаны «коммуникативтік мағына» деп атаған дұрысырақ, өйткені ол мағынаның кейбір шартты аспектілерін де қамтуы мүмкін [18]. Бұл жалпы функция. Белгілі бір білім жүйесінде анықталған осы жалпы функция үшін бастапқы деректер мыналар болып табылады:

а) белгілі бір өрнек дананың тура мағынасы (белгілі бір уақытта) және

ә) өзектілендіру контекстінің сипаттамасы (бір уақытта). Бұл функцияның мәні (әрбір бейтарап контекст дәл бір әріптік мәнді анықтаған жағдайда) әріптік мәннің ең аз логикалық когерентті (дәйекті) модификациясы болып табылатын бейнелі мән болып табылады. Осылайша, тасымалдау функциясы таза тілдік құрылымдармен ғана жұмыс істемейді, сонымен қатар метафоризацияны анықтайтын белгілі бір білім жүйесіне кіреді

Белгілерді қолдану – адамдардың ситуациялық өзара әрекеттестігімен байланысты қарым-қатынас аспектілерінің бірі [19, б. 26]. Бұл олардың жалпы қабылдау көкжиегін кеңейтуді талап етеді: қарым-қатынас кезінде қабылдау және есте сақтау қорлары есепке алынады. Белгі мен жіберуші арасында Бюлер өрнек қатынасын, белгі мен оны қабылдаушы арасында – жауап қатынасын, шындық пен белгі арасында – бейнелеу қатынасын белгіледі; барлық осы күрделі конфигурация «байланыс» ретінде анықталды [19, б. 28].

Прагматикаға құмарлықтың семантикалық мәселелердің қарқынды дамуы кезеңінен кейін пайда болуы кездейсоқ емес. Зерттеу тәжірибесі сөздер мен мәлімдемелердің мағыналарының сипаттамасын түсіру мәселесін көтерді. Оны контекстік анықталған мағына бөліктерінен босату, осы соңғыларын бірнеше ережелердің әрекетіне келтіре отырып, ретке келтіру қажет болды. Семантика прагматиканы дамыта бастады, содан кейін оған өзінің кейбір позицияларын берді.

Ол үшін дескрипт болмайтын сөздер (логикалық жалғаулықтар, деиктикалық есімдіктер мен үстеулер, модальдық бөлшектер, бағалау предикаттары, перформативтер, пропозициялық етістіктер) және олармен тығыз байланысты сөйлемдерді пропозициялық тұрғыдан бұрын сөйлемнің субъектив тарапына назар аударыла бастады. Бұл санаттарды талдау сыртқы және өзгермелі факторларды айналып өте алмады. Дейксис пен бағалаушы предикаттар мағынаның экстралингвистикалық шындық өрісінен айнымалымен байланысын атап көрсетті. Сөйлеу субъект арқылы айқындалады: есімдіктер ауыспалы объектілерді, бағалаушы предикаттар - ауыспалы белгілерді көрсетеді. Яғни қарым-қатынас адресант пен адресатқа, олардың аялық білімдері мен пікірлерінің қорына, сөйлеу әрекеті жүзеге асырылатын жағдайларға (орны мен уақыты) негізделетіндігі анықталды. Осы факторлардың үйлесімі кең түсінікті контексттің мозаикасын құрап, ол пәндердің прагматикасына жол ашты.

Көркем мәтінге қатысты «адресат факторы» түсінігі прагматиканың негізгі категорияларының бірі ретінде өзекті болып саналады, өйткені автордың ақырғы мақсаты оқырманға белгілі бір деңгейде ықпал ету болып табылады. Бұл мәтінге прагматикалық ақпараттың қосылу қажеттігін талап етеді. Мәтін туралы қазіргі кездегі түсінікке сәйкес көркем шығарманың тілдік құралдарын таңдау адресант/жіберушінің қажеттілігінен ғана емес, сонымен бірге қабылдаушының да

қажеттілігінен барып жүзеге асады. Сонымен, В.Н.Телия прагматиканы: «сөйлеушінің ғалам туралы және адресаттың интерпретациялық қызметі туралы ақпаратпен қандай да бір жағдайда байланысты болып келетін факторлардың тілдік негізін бейнелеу барысында ескеру» деп тұжырымдайды [20, б. 50]. Осыған байланысты лингвистикалық прагматиканың екі аспектісін – ономазиологиялық (қолданылатын форманың беретін мазмұнын талдау) және семасиологиялық (формадан мазмұнға дейін талдау) бөліп қарастырылады. Егер біріншісі автор шешетін міндеттердің шеңберіне кірсе, екіншісі мәтінді реципиенттің қабылдау кезінде қандай да бір орынға ие болады. Әрине, бұл зерттеу міндеттері таза күйінде көркем коммуникация (автор – мәтін – оқырман) қатысушыларымен шешілмейді, оны тіл мәселесі, оның қызметімен кәсіби шұғылданатын лингвистер шешеді. Көркем мәтіннің коммуникативтік міндетінің екі жақтылығына байланысты: 1) шындықтың белгілі бір үзiгiн бейнелеу (хабарлау) және 2) оқырманға белгілі бір эстетикалық ықпал етуге қол жеткізу – оның құрылымында референциалдық және прагматикалық компоненттерді бөліп алу қабылданған.

Сөйлеу әрекеті сияқты өзінің мүмкін болатын коммуникативтік мақсаттар спектрімен диалогқа айналады. Диалог тұлғааралық қатынастар психологиясына бағынады. Ол тікелей әлеуметтік факторларға байланысты болып келеді. Диалогтық қатынасқа қатысушылар әдеп моделін негіздейтін белгілі бір рөлдерді атқарады. Кезкелген әлеуметтік әдеп ережемен белгіленеді. Сөйлеу әрекеті де одан қалыс қалмайды. Сөйлеу әдебінің нормасы тәрбиелеу жүйесіне жатса да қоғамның коммуникативті міндеттелген мүшелері арасындағы үнсіз келісімдер саласына жатады. Прагматиканың міндеті – оларды тауып, сипаттама беру. «Адамдардың сөйлеу қарым-қатынасы процесінде сөз сөйлеуді жасаушы адам мақсатының жетекшісі және мәтінді дұрыс түсіну үшін сөйлесімнің мағынасын дұрыс түсінудің негізі болады» [21, б. 4]. Прагматикалық тұрғыдан келгенде, көркем мәтінді зерттеуде адам факторын ескермеуге болмайды, себебі көркем мәтін прагматикасы тілдік қарым-қатынас субъектісіне қатысты, соған сүйенеді. Автор коммуникативтік мақсатқа жету үшін көрсеткіштер кешенін таңдайды, олар автордың лингвистикалық нұсқаушылары болып табылады.

Прагматиканың басты мақсаттарының бірі – сөздің қолданылу сипатын түсіндіру және қалай түсіндірілетінін анықтау. Прагматикалық тұрғыдан зерттегенде тілдік бірліктер маңызды компонент ретінде қарастырылады, ол жалпы жағдаятты, адресанттың әлеуметтік белгілерін ескере отырып, тілдік бірліктерді қатынас құралы ретінде қолданушы адаммен байланысты болып келеді. Сөз субъектісінің мәртебесі қарым-қатынас мақсатына, адресаттың кім екендігіне қарай, қарым-қатынас жағдайына қарай өзгеріп отырады. Автордың қайсыбір құбылысты (затты, уақиғаны т.б.) өзіндік көзбен көруі, оған баға беруі, оған қатысуы, қысқасы, өзін көрсетуі адресатқа ықпал ету болып табылады.

Прагматикалық факторларға ақпараттың алуан түрлілігі жатады. Бұл ақпарат тікелей берілген прагматикалық контексте тілдік өрнектер мен мәлімдемелердің мағынасын анықтауға мүмкіндік береді. Н.В. Волошинов осындай мысал келтіреді: «Бір бөлмеде екі адам отыр. Үнсіздік. Кенет біреуі:

Ох!-дейді.» Жеке тұрғанда «Ох»-тың мәні жоқ, өйткені ол кез келген жағдайға қатысты болуы және осы жағдайда кез келген мағынаны қабылдауы мүмкін. Бұл өрнектің мәні айтылатын қарым-қатынас жағдайы нақтыланғанда ғана анықталады. Айталық терезеге қарағанда қарды көргенде ғана, қазір мамыр айы екенін, ұзаққа созылған қыстың шаршатып, қардың кеш түсуіне ренжігенін көреміз. Мағыналы тұтастық ретінде мәлімдеме осылайша екі бөліктен тұрады: ауызша жүзеге асырылған (актуалданған) бөлік және тұспалданатын бөлік.«Аялық білімнің» бұл түрі мәлімдеменің жасырын компоненті ретінде интерпретацияға енгізілген. Бірақ оны семантикалық тұрғыдан негіздеу қиын, өйткені оны мәлімдеменің айқын мазмұнымен байланыстыруға болатын семантикалық ережелер жоқ.

Суық деген сөзді алайық. Контекстен тыс бұл тілдік бірлік кез келген мағынаны білдіруі мүмкін: жігітке қыздыңайтуында – «мені құшақта», әйелдің күйеуіне сөзінде – «терезелерді тығыздау керек», бағыныштыға бастықтың - «терезені жабыңыз», «ыстық шай әкеліңіз» және т.б. дегені болуы мүмкін. Айнымалы ретінде мәлімдеменің мағынасы осылайша пайдалану шарттарына, дәлірек айтқанда, прагматикалық контекстке және онымен байланысты типтік сценарийге байланысты. Яғни адресант пен адресаттың тікелей байланысын көрсетеді.

Тағы бір мысал. «Жаңбыр жауады» деген сөйлемді адресанттың қандай мағына беретініне байланысты әр түрлі түсінуге болады : (1) ол құрғақшылық кезінде жаңбырды асыға күтіп отыр ма, (2) ұшақпен ұшпақшы ма, (3) қолшатыр алу, (4) айтатын ештеңе жоқ немесе (5) жай ғана зерігу. Сыртқы ауыспалы ретінде прагматикалық компонент осылайша сөйлемге емес, айтылымға сілтеме жасайды, ол арқылы сөйлеуші айтылу фактісіне өз қатынасын білдіреді. Онсыз сөз тіркесінің мағынасы толық емес болып көрінеді және қайда, қашан жаңбыр жауады және бұл маған несімен қатысты деген сұрақтарға жауап табылмайды.Кез келген фондық білім интерпретацияда мағынаның прагматикалық факторлары ретінде қызмет етеді.

Коммуникативті әсер ету деп адресатқа қажетті бағытта адресаттың біліміне (когнитивтік деңгей), көзқарасына (аффективтік деңгей) және ниетіне (конативті деңгей) жоспарлы әсер ету түсініледі. «Коммуникативті әсер» термині әсер етудің нақты сипаты мен әдісін нақтылауға мүмкіндік бермейді: санаға ұтымды дәлелдеу (сендіру), санаға эмоционалдық сфера арқылы әсер ету, санадан тыс әсер ету (ұсыныс), вербальды әсер ету немесе вербалды емес құралдарды қолдану арқылы әсер ету.

Коммуникациялық алмасуға қатысушылардың прагматикасын үйлестіру прагматиканың жоспары болып табылады. Бір жағынан, бұл жасырын мағынаны дұрыс түсінетіндей (немесе керісінше, бұрмаланған) белгі өрнектерін құрастыру, екінші жағынан, қабылдаушының прагматикасы немесе оған тән мағынаны түсіну қабілетін ескеру.

Қарым-қатынасты тілдің біртұтас және жаһандық қызметі ретінде түсіндіру негізінде прагматика коммуниканттардың қарым-қатынас процесіндегі өзара ықпалы тұрғысынан тілдің интегралдық сипаттамасы ретінде

«тілдің коммуникативті аспектісіне бағытталған соңғы нәтижені зерттеу – тілдік қатынастың әсері» [22, б. 4] деп қарастырылады. Кейінірек Г.В. Колшанский оны адамның мінез-құлқына әсер етудің белгілі бір түріне теңейді [23, б. 131]

Қабылдау психологиясы бойынша зерттеулерде қабылдаудың біртұтас психикалық актісі екі қарама-қарсы жағы – объективті және субъективті болады. Қабылдаудың субъективті сипаты мен оның номинациясы көптеген психофизиологиялық және әлеуметтік факторлармен анықталады. У.Чэфтің пікірінше, қабылдау, яғни санаға жіберліген ақпарат ағыны оның нақты көшірмесі емес, «оның интерпретациясы» болып табылады.[24, б. 36].

Тілдік әсер ету қызметін зерттеген ғалым Р.Якобсон тілдің 6 қызметін анықтайды:

1) референтті меңзеу қызметі (референциалдық функция) - кең мағынада сөйлеу контекстіне бағытталған вербальды коммуникацияның бөлігі - яғни бұрын «денотативті», «когнитивтік», «интеллектуалдық» деп аталатын хабардың қызметі;

2) экспрессивті (эмотивтік) қызмет сөйлеушінің айтылымға қатынасын тікелей білдіруді мақсат етеді;

3) конативті (конативті функция) деп аталатын тыңдаушыға үндеу, үндеу қызметі;

4) байланыс орнату функциясы - фатикалық (фатикалық функция);

5) металингвистикалық функция – сөйлеуші тілдік экспрессияның белгілеріне сілтеме жасайтын хабардың сол бөлігі;

6) поэтикалық функция (поэтикалық функция), ол «эстетикалық», «метаэмиотикалық», «көркемдік» атауларымен де көрсетіледі. [25, б. 36].

Олай болса, прагматикалық негізге ие әсер ету қызметі сөздің сан алуан мағыналарымен тығыз байланыста болады деп айтуға болады.

Прагматиканың тілдік құралдары бар ма және олар қалай жасалады? Бұл жағдайда лингвистика ғылымы бір жақты жауап бере алмайды. Бұл мәселе тілдің прагматикалық мағыналарының болуы тұрғысынан қарастырылды. «Прагматикалық мағына» терминін әртүрлі зерттеушілер түрліше түсіндіреді. Семиотиканың философиялық концепцияларынан келесідей кез келген белгі қатынастың үш түрімен сипатталады: семантикалық (белгінің белгіленген объектімен байланысын көрсететін), синтаксистік (берілген белгіні сол жүйенің басқа белгілерімен байланыстыратын) және прагматикалық (белгі мен оны қарым-қатынаста қолданатын адамдар арасындағы байланысты анықтау). Кейін бұл қатынастар белгі мәндерінің түрлері ретінде қарастырыла бастады. Тілдік белгіде семантикалық (денотативті немесе сілтеушілік), синтаксистік (тілдік) және прагматикалық мағыналарды ажырату әдетке айналған.

Белгілердің прагматикалық мағыналарымен қатар прагматиканың аспектілері ажыратылады. Сонымен, Г. Егер коммуникация процесінде тілдік құралдарды таңдауға байланысты мәтіннің 4 негізгі прагматикалық аспектілерін анықтайды:

1) мәтіннің белгілі бір тілдік формада болуы прагматикалық фактор болып табылады;

2) қарым-қатынас жағдайын және қарым-қатынасқа қатысушылардың сипатын ескере отырып, мәтін мазмұнын таңдау,

3) лингвистикалық баяндау тәсілі (мәтін берілетін тілді таңдау),

4) Тілішілік прагматикалық мағыналарға тілдік бірліктің белгілі бір функционалдық стильге, стильдік деңгейге жатуы, оның мазмұнындағы эмоционалдық, эстетикалық, бағалау элементтері сияқты факторлар жатады.

Олай болса, мәтінді лингвистикалық тұрғыдан зерттеуде стильдік міндеттермен қатар мәтін шеңберінен шығатын жүйелік қатынастар да қамтылуы керек. Мәтінді адекватты қабылдау процесі барлық факторларды бір мезгілде қарастыруды көздейді, соның ішінде: лексикалық бірліктердің семантикалық мазмұнын және олардың ситуациялық коннотацияларын зерттеу, мәтін құру процесінде олардың қарым-қатынастарын зерттеу, коммуникациялық үдеріспен бірге жүретін контекстік жағдайлар, сондай-ақ олардың прагматикалық қызметтері автордың коммуникативті қатынасымен тығыз байланысты.

Мәтіннің прагматикалық мазмұны концепциясы аударманың теориялық аспектілерін зерттеу мақсатында В.Н.Комиссаров мәтіннің әсер ету қабілеті ретінде мәтіннің прагматикалық әлеуеті түсінігін енгізді. Кейінірек прагматикалық потенциал ұғымын бірқатар зерттеушілер қолданды: А.Н.Паршин, Т.Н.Беляева және И.В.Гурин және т.б.

Мәтіннің прагматикалық әлеуеті адресаттың хабарлама мазмұны мен оның тілдік бейнелеу тәсілін таңдауының нәтижесі болып табылады. Адресат өзінің коммуникативтік ниетіне сәйкес қажетті мағынаға ие, субъектілік-логикалық та, коннотативтік те ақпаратты беру үшін тілдік бірліктерді таңдап алады және олардың арасында қажетті мағыналық байланыстарды орнататындай етіп оларды айтылымда ұйымдастырады. «Нәтижесінде жасалған мәтін белгілі бір прагматикалық әлеуетке, белгілі бір коммуникативтік әсер ету қабілетіне ие болады... Мәтіннің прагматикалық әлеуеті – бұл қабылдауға және талдауға қолжетімді объективті мән» [26, б. 209–210].

Кез келген талдау дискретті операциялар тізбегінен тұрады. Талдау үшін прагматикалық әлеуеттің болуы оның мәтінде жүзеге асу мүмкіндігін білдіреді, бұл прагматикалық әлеуеттің әртүрлі формаларының және оны анықтаудың әртүрлі деңгейлерінің болуын білдіреді. Осыған байланысты, мәтіннің прагматикалық мазмұны деген ұғымды қолдануға болады. Бұл нақты мәтін элементтерінің жиынтығында жүзеге асырылатын прагматикалық потенциал. Прагматикалық мазмұн анағұрлым объективті, ең бастысы, зерттеу объектісін қамтитын ұғым болып көрінеді. В.Н.Комиссаровтың көзқарасы бойынша, «...Мәтіннің прагматикалық әлеуеті хабардың мазмұны мен формасы арқылы анықталатын және оны жасаушыдан тәуелсіз, мәтін бұрыннан бар сияқты мағынада объективтіленеді». Прагматикалық мазмұн түсінігі, өз кезегінде, прагматикалық потенциалдың оны білдіретін сөйлеу құралдарымен ажырамас байланысын көрсетеді.

Мәтіннің прагматикалық мазмұнының концепциясын В.Л.Найер жасаған. Оның ойынша, тұтас мәтіннің прагматикалық мазмұны мәтіннің жалпы

прагматикалық бағытымен және оның мағыналық мазмұнымен салыстыра отырып ашылады. Сөйлеу шығармасының прагматикалық бағытқа ие болу жалпы қасиетімен салыстырғанда, прагматикалық мазмұнды белгілі бір шығарманың прагматикасы деп түсінеді. Денотацияны көрсетуге бағытталған семантикалық мазмұнға қатысты прагматикалық мазмұн мағыналық мазмұнды берудің белгілі бір түрі болып табылады. Басқаша айтқанда, сөйлеу шығармасының прагматикалық мазмұны «семантикалық мазмұнды жеткізудің нақты шарттары мен мақсаттарын, ілеспе бағалаушы, модальдық, ынталандырушы және адресаттың басқа да ниеттерін қамтиды, яғни ол мағыналық мазмұнның өзіне бағытталған және мәтіннің әсер ету потенциалының ошағы болып табылады» [13, б. 10].

Кез келген мәтін сөздерден тұрады, ал сөздің құрамында шындықтың осы немесе басқа құбылысын немесе сегментін ашатын, көрсететін мағынасы бар. Автордың ғаламдық мақсаты – мәтінді қабылдаушыға шындықтың таңдалған сегментінің мағынасын сөзбен, яғни мәтін мазмұнындағы қорытынды мағыналарды ашу. Автор-субъект шындық бөлігінің барлық мағыналарын мәтін мазмұнына мүлде кіргізе алмайтыны анық; Екі негізгі шектеулер бар - объективті және субъективті. Біріншісі, мағыналар шындық құбылыстарының өзін емес, олардың арасындағы байланыстар мен қатынастарды бейнелейді, бұл олардың санының потенциалды түрде шексіздікке ұмтылатынын білдіреді (белгілі болғандай, шындықтың кез келген екі объектісі үшін априорлы жанама байланыс бар). Екінші шектеу субъектінің (автордың) өзінің мүмкіндіктерімен байланысты – шындықтың таңдалған сегментіндегі объектілер арасында туындайтын байланыстар мен қатынастарды көру (автордың прагматикалық жағдайда әрекет ететін жалпы және кәсіби құзыреттілігінің факторы). Осылайша, автор кез келген жағдайда болмыстың жергілікті сегментінің мағыналарын іріктеп ашады: біріншіден, өз мүмкіндіктеріне сүйену, екіншіден, мәтін мазмұнына мағыналарды іріктеу міндеттері. Мәтіннің прагматикасы шындықтың бір бөлігінде көбірек мағыналарды көре білуден басталады, осылайша әрі қарай «таңдау үшін көп нәрсе бар».

Мәтіннің прагматикалық мазмұны – бұл қалыптасу процесінде мақсатты түрде ұйымдастырылған семантикалық мазмұн:

1) автор нақты фактімен тікелей танысқанға дейін шындық сегментіне бағдарланған: яғни оның мағыналық позициялардың - алғышарттардың - шындық сегментінің жеткілікті саны туралы білімі бар;

2) алғышарттар саны мәтіннің түпкілікті семантикалық мазмұнында көрсетілетін позициялар санынан есе көп: автордың санасында мағыналар мазмұндағы позицияны қалыптастыру құқығы үшін бір-бірімен жарысады. мәтін;

3) мәтіннің мазмұнына белгілі бір мағынаны енгізу туралы түпкілікті шешімді мәтіннің прагматикалық жағдайына (мақсаттар мен міндеттер жиынтығы) байланысты автор қабылдайды.

Мәтіннің прагматикалық мазмұнын жүзеге асыру әрекеті бейнеленетін шындықтың таңдалған негізгі элементтерінің мағыналарын модельдеуден

басталады. «Адам – белгі» прагматикалық қатынасы автордың сол немесе басқа семантикалық элементті таңдау сәтінен тұрады, ол экспрессия сатысында белгіге айналады, ал «белгі – адам» прагматикалық қатынас қабылдау сатысында әрекет етеді. Алушының мәтіннің мазмұны.

Сонымен, прагматикалық мазмұн – мәтін құру барысында ерекше қасиеттерге ие болатын мазмұн:

- а) мәтіннің прагматикалық жағдайына сәйкес мақсаттылық;
- б) ойшылдық, автор жүзеге асыратын элементтерді іріктеу мен таңдаудың кеңейтілген жүйесінде;
- в) сөйлеудің тиімділігі, оңтайлы ұйымдастырылуы авторлық мақсат кешеніне жетуді білдіреді.

Прагматикалық мазмұнды жүзеге асыру әрекеті мәтіннің семантикалық мазмұнының әрбір позициясын бірнеше мағына талап ететіндей автордың таңдау мүмкіндігі көп болатындай әдістемелік құрылымдалған болуы керек.

1.3 Мәтінді прагматикалық тұрғыдан талдаудың ерекшеліктері

«Көркем мәтін – жүйелі ықпал ету қабілеті бар, аяқталған белгісімен сипатталатын, байланыс түрлерімен анықталатын, авторлық танымды, оның прагматикалық ұстанымын білдіретін, сонымен бірге ақпараттың да көзі болатын өнер туындысы. Ақпаратты тарату, ақпараттылық – мәтіннің негізгі категориялары болып саналады»[27, б. 4]. Көркем мәтін авторы өзінің айтпақ ой-сезімінің адресатқа мүмкіндігінше толық жеткізу мақсатын көздейді. Оқырман мәтінді толық түсінуі үшін, автордың оқырман білімінің деңгейімен санасуына тура келеді. Оқырманда коммуникативтік акті шеңберіне сай білім мөлшері, көлемі жеткілікті болуға тиіс. Оған оқырманның тезаурус көлемі, вербальды ойлау аппараты, белгілі бір ақиқат туралы қажетті білімнің мазмұны кіреді. Адресат «түсіну стратегиясын» басшылыққа алады. Түсіну стратегиясы, бірінен кейін бірі ретімен айтылған таңбалар тізбектерінің қандай мағынада екенін түсінуден басталып, сөйлеушінің нені айтпақ болғанын ұғынумен, ой елегінен өткізумен аяқталады. Сөзді мұқият ұйып тыңдаушының «образын» жасау – сөздің ойдағыдай өрбуіне ықпал ететін негізгі шарттардың бірі. Мәтінді тек автор туғызбайды, мәтін автормен адресаттың тілдік ойлауының өзара әрекеті. Мәтін – коммуникацияның нәтижесі, әрі коммуникациялық бірлік. Н.Д. Арутюнова адресат факторын есепке алу, сөз актісінің тиімді болуының шарты деп көрсетеді. Мәтін мен оқырман арасындағы диалог, яғни мәтін тасасында тұрған автормен диалог, олардың ақиқат өмір туралы, айнала қоршаған әлеуметтік ақиқат туралы, олардың санасындағы әлеуметтік психологиялық стереотиптердің түйісуі шарт. Ал бұл түйісу стереотиптер жүйесі ортақ болғанда ғана жүзеге асады.

Адресат факторын ескеру сөздің тілдік құрылымына енетін таңбаларды дұрыс, тиімді, діндеген мақсатқа орай таңдауға ықпал етеді. Когнитивтік санасында белгілі бір ой-пікір, сезім тілдік тұрғыдан дәйектелгенге дейін адресант адресаттың әлеуметтік статусы, жас, жыныс ерекшелігі, таныс,

бейтаныстығы т.б. жөнінде азды-көпті «байыптап» алады. Адресант-автордың бұл «байыптауы» коммуникацияның құрылымына кіреді. Адресат факторы, әсіресе сөйлеген (жазған) сөздің орындылығы деген коммуникативтік сапаны айқындап тұрады. Сөйлеген (жазған) сөздің тілдік құрылымы қаншалықты дұрыс, шеберлігі жағынан мінсіз болғанмен, адресат факторының ескерілмей қалуы сөздің коммуникативтік сапасын төмендетіп, тілдік қарым-қатынасқа кедергі келтіруі мүмкін. Адресат факторы көркем әдебиет стилінде де ескеріледі. Қайсыбір көркем сөз шеберлерінің шығармаларында автор арнайы тілдік тәсілдер арқылы оқырманмен сырласып отырғандай, оқырманның жанында отырғандай әсер қалдырады. «Сөз актісінде екі сана – адресанттың және адресаттың санасы жұмыс істейді. Осы екі сананың мүмкіндігінше бір-біріне сәйкес келуі коммуникацияның сәтті болуына оң әсерін тигізеді» [28, б. 136].

Мәтін тілдік бірліктердің иерархиясындағы ең күрделі құрылым ретінде мазмұндық тұтастыққа, оның құрамдас бөліктерінің синтаксистік және семантикалық үйлесімділігіне және сыртқы ақпараттылыққа ие. Мәтін қарым-қатынас бірлігі болғандықтан, онда коммуникативті қасиеттер бірінші орынға шығады. Мәтіннің қатынас бірлігі ретіндегі коммуникативті қызметі ақпаратты хабарлау болып табылады. Сонымен бірге оқырманға да әсер етеді, өйткені хабарлама коммуниканттардың қабылдауына және мінез-құлқына тікелей әсер етеді. Әсердің коммуникативті қызметке кіретінін айта отырып, Г.Г. Матвеева «мәтіннің прагматикалық қызметін коммуникативтік функцияның бөлігі ретінде» көрсетуді ұсынады, өйткені «прагматикалық функция қарым-қатынас аясында орасан зор рөл атқарады» [29, б. 34]. Мәтіннің коммуникативті әсер туғызу және ақпаратты қабылдаушыға прагматикалық әсер ету қабілеті мәтіннің прагматикалық әлеуеті деп аталады. Мәтіннің прагматикалық әлеуеті – мәтін мазмұнын, оны жеткізудің тілдік құралдарын және мағыналық байланыстарды құру тәсілдерін таңдаудың нәтижесі. Прагматикалық лингвистика тиімді әсер ету үшін тілдік құралдарды оңтайлы таңдау мәселелерімен айналысады. Бастапқыда прагматика және оның құрамдас бөлігі – Дж.Остин мен Р.Серлдің сөйлеу актілері теориясы «қарапайым тілді», ауызша сөйлесу және жанды сөйлесу қарым-қатынасының принциптерін зерттеуге бағытталғанына қарамастан, соңғы уақытта прагматикалық аспекті көркем мәтінді зерттеуде өте жемісті деген сенім қалыптасты. Көптеген ғалымдар сөзге тән мүмкіндіктер мен перспективалардың шексіздігі туралы жаза отырып, мәтіндегі сөздің мағынасына жаңа элементтер қосу мүмкіндігін атап өтеді: «Ана тілінде сөйлеушілердің санасында бір сөздің көптеген ассоциациялармен байланысты әртүрлі нұсқалары бар» [30, б. 111]. Мәтінді талдауда прагматиканы қолданудың маңызды мүмкіндіктерінің бірі оның анық емес, вербальданбаған мазмұнын түсіндіру болып табылады. Көркем мәтін – шындық туралы ойлардың өте күрделі үйлесімі және шығарма авторының оқырманға көркемдік әсер ету құралдарын саналы түрде таңдауы себебінен ерекше зерттеу объектісі. Оның ерекшелігі, ең алдымен, жазушының оқырманға дүние туралы жаңа білім бере отырып, суреттелетінге деген көзқарасын бірге жеткізуінде, мәтінді ерекше жүйелеуде және оның рөлін жүзеге асыратын тілдік құралдарды таңдауында.

Автор мәтінде өзінің көркемдік ниетіне сәйкес: «Көркем мәтін тұжырымдар тізбегі арқылы онда анық түрде хабарланатын ақпаратпен бірге оқырманның «шығарып алуы» керек ақпараттарды қамтитындай етіп орналасады. Басқаша айтқанда, мәтінде анық емес түрде айтылған ақпараттар мен ойлар бар және бұл анық еместік көркемдік құрал құра алады» [31, б. 232].

Көркем әдебиет тілі күнделікті қарым-қатынас тілімен салыстырғанда өңделген тіл. Ол жалпы тілдегі барлық мүмкіндіктерді кеңінен пайдаланады. А.Федоров «Көркем шығарманың тілі мен стилі» кітабында былай деп жазады: «Тіпті кейіпкерлердің сөйлеген сөздерінде немесе оның баяндауында жазушы сөз формасындағы немесе сөз тіркесіндегі кейбір немесе басқа қателіктерді мойындайды. Адамның мәдени немесе әлеуметтік келбетін немесе оның көңіл-күйін сипаттауы үшін кей «ережелерді» бұзу тілде бар мүмкіндіктерді саналы шығармашылық таңдаудың нәтижесі, тілдік материалды өңдеудің нәтижесі» [32, б. 11].

Н.М. Шанский: «Көркем шығармалардағы тілдік құбылыстар бізге күнделікті сөйлеуге қарағанда әрқашан басқаша болып көрінеді. Бұл олардың әр түрлі бейнелі-метафоралық және стильдік реңктермен боялғанымен және автордың біртұтас бейнелі жүйеге келтірген идеясымен ұштасып жатқанымен ғана түсіндірілмейді» [33, б. 5]. Әдебиеттің бастапқы элементі тіл болатыны сияқты, көркем мәтінді лингвистикалық талдау да оны әдеби-стильдік тұрғыдан зерттеудің негізі болып табылады; лингвистикалық талдау пәні мәтіннің лингвистикалық материалы болып табылады. Ақпарат теориясында хабарлама бір жүйенің қасиеттері мен күйі туралы басқа жүйеге әдейі жіберілетін ақпарат ретінде түсініледі. Сонымен, ақпаратты беру және сақтау үшін арнайы ұйымдастырылған толық және үйлесімді хабарлама мәтін деп аталады. Демек, тілдік кодпен, яғни сөздік кодпен кодталған және әдебиет деп аталатын арнаның қасиетіне сәйкес келетін мәтін әдеби-көркем мәтін болып табылады.

И.В. Арнольд былай деп атап көрсетеді: «Вербальды хабарлардың барлығы көркем және барлық көркем сөздік емес болғандықтан, әдеби және көркем мәтіндер жиынтығы сөздік мәтіндер жиынтығының көркем әдебиет жиынтығымен қиылысуы екенін атап өту керек. Демек, бізді қызықтыратын жиынтықтың элементтері жалпы мәтіндердің (семиотика), көркем мәтіннің (эстетика), сөздік мәтіннің (лингвистика) және әдеби-көркем мәтіннің (поэтика) коммуникация қасиеттеріне ие» [34, б. 60].

Бұл зерттеу үшін прагматиканың міндетті компоненттерін бөліп көрсету қажет. Ғалым В.Найер былай қарастырады:

1) мәтін прагматикасы әрбір мәтіннің міндетті қасиеті болып табылатын және адресаттың коммуникация объектісіне, коммуникативті актінің өзіне және ол арқылы адресатқа қатынасын көрсететін ғаламдық категория ретінде;

2) адресат пен адресаттың болуы;

3) мәтіннің прагматикалық ойылуы (ниет);

4) прагматикалық мазмұн;

5) бағдарламаланатын прагматикалық әсер [13, б. 5].

Соңғы онжылдықтардағы зерттеулерде мәтінді тудыру және қабылдау үдерістер деп түсініледі, нәтижесінде тілдің бастапқы жүйесінде тендесі жоқ бірқатар сапалық сипаттамалар мен жүйелі білім пайда болады және қалыптасады [35, б. 71]. Түсіну процестері үшін коммуниканттар иеленетін концептуалды жүйелерге мағынаның тәуелділігі маңызды фактор болып табылады.

Мәтіннің негізгі сипаттамасы коммуникативті-функционалдық, өйткені мәтін ақпаратты беру және сақтау және ақпаратты қабылдаушы тұлғасына әсер ету қызметін атқарады. Прагматиканың маңызды мәселесі – адресаттың ниеті мен мәтінді қабылдаушы ниетінің рөлі. Тілдің қайсысын таңдау автордың құзырында болса да, ол мәтіннен белгілі бір әсер күтуден тұратын адресант қабылауына да байланысты. Жоғарыда атап өткеніміздей, прагматикалық аспект мәтін теориясына тікелей кіреді, өйткені мәтін коммуникацияның негізгі бірлігі болып табылады және пәндік-логикалық ақпаратты тасымалдау қызметімен қатар, бағалау және басқа ақпаратты беру функциясына ие, сондықтан әсер ету функциясы бар. Прагматикалық өлшем адресаттың коммуникативті жоспарына сәйкес құрастыруымен, онымен адресант арасындағы коммуникациялық стратегияны жүзеге асыруымен анықталады.

Әртүрлі қабылдау мен түсіну шығарманың жазылуы арасындағы уақыт аралығына, оқырманның білімі мен тұлғасына, оның сол сәттегі субъективті жағдайына және т.б. байланысты. В.В. Виноградов: «Оқырмандардың әрбір жаңа қауымы оны өзінше жаңарта алады... ондағы терең идеяларды, жаңа көзқарастар мен нормаларды «ашады», яғни мәдени дамуы алға жылжыған сайын оның жаңа мазмұнын енгізеді» [36, 8-9]. Оқырманның белсенді рөлі оған көркем мәтінді өзінше түсіндіріп, оны өзіндік прагматикалық мақсатта пайдалануға мүмкіндік береді, бұл көбінесе оны автор мәтінге енгізген мазмұннан, бейнелі жүйеден, өрнек жоспарынан алшақтайды.

И.П. Сусов айтуынша, кез келген қарым-қатынас әрекеті сөйлеушінің тыңдаушыға ықпал ету мақсатында, субъектілік-практикалық және теориялық-танымдық іс-әрекет процесінде сөйлеуші мен тыңдаушының өзара әрекеттесу мақсатындағы сөйлеу әрекеті болып табылады. Мәтін өзінің түпкі мақсаты ретінде әсер етуді, яғни кең мағынада индукцияны қамтамасыз етеді. «Прагмалингвистика сөйлеу әрекеттерінің лингвистикалық теориясы ретінде, сөйлеу әсерінің тұжырымдамасына негізделуі керек.» [37, б. 8]

Қарым-қатынас – адамның бейімделу қызметі жүзеге асырылатын және тікелей және жанама сипаттағы реттеуші мақсаттарға дейін төмендетілген әлеуметтік бағыт [29]. Көркем мәтіннің реципиентке тигізетін әсері тұрғысынан айтылым әрекетіндегі үш құрамдас бөлікті ажырату қажет: локуциондық, иллюкуциондық және перлокуциондық актілер, сонымен қатар тілдік айтылымға байланысты идея, тұлғааралық сөйлеу әрекеті. Сөз тіркесінің айтылу фактісі ретінде локуциондық акт түсініледі; *under il locutionary* – сөз тіркесінің тыңдаушыға бағытталған сөйлеу әрекеті; *under perlocutionary* – сөйлеу әрекетінің салдарларының мүмкіндігі (өтінішке реакция). Әрбір сөйлеу әрекеті өзінің тұлғааралық мәні бойынша коммуникативті және прагматикалық бағыттағы

зерттеулердің дәл ортасында тұрған иллюкуциондық акт түрімен анықталады. Г.Г. Матвеева бір контексте сөйлемдер сөйлем түрінде әр түрлі болған кезде мысалдар келтіреді: «Терезені жабыңыз!», «Терезені жабасыз ба?», «Терезені жауып тастасаңыз жақсы болар еді». Бірдей иллюзиялық күшке ие, бір иллюкуциялық функция тыңдаушыны терезені жабуға шақыру болып табылады. Керісінше, әр түрлі жағдайда бір сөйлем әртүрлі қызмет атқара алады. Мысалы, «Отырсайшы» деген сөйлем. Жағдайға байланысты қауіппен, тітіркенумен, таңданумен, өтініш ретінде және т.б. айтуға болады [29, б. 21].

Мәтіндер нақты түсіндіруден әлдеқайда көп нәрсені айтады. Оларда жіберуші композиция жоспарына әдейі енгізбеген ақпарат болуы мүмкін. Жанама прагматикалық ақпарат – сөйлеушінің өзі туралы (жас, білім, дауыс тембрі, әлеуметтік жағдайы және т.б.) экстралингвистикалық деп аталатын кең көлемді ақпарат. Мәтін мазмұнының оқырманға әсерін арттыратын факторлардың ішінде мәтінді құрудың тілдік құралдарын прагматикалық бағытта мақсатты түрде таңдау маңызды. Мәтіннің жасалуы ғана емес, оның сәтті қабылдауға әсері жеткілікті дәрежеде тілдік құралдарды таңдау қаншалықты оңтайлы жасалғанына байланысты. Прагматикалық пәні дәл тиімді әсерге жету үшін тілдік құралдарды оңтайлы таңдау мәселелері болып табылады.

Хабарлама адресаты үшін «жасырын» сипатына байланысты жасырын ақпарат, әрине, үлкен манипуляциялық әлеуеті бар коммуникация құралдарының бірі болып табылады.

Жасырын әсер ету белгілері ретінде мыналарды бөліп көрсетуге болады:

1) әсер етудің нақты жасырын сипаты (әсер ету фактісі де, оның бағыты да);

2) психологиялық күшті пайдалану;

3) әсер етуді жүзеге асырудағы әр түрлі тілдік құралдар және дағдыларды пайдалану.

Көркем мәтіннің оқырманға әсер етуінің когнитивтік-психологиялық негізін құрайтын мынадай белгілерді ажыратуға болады:

- ақпаратты қабылдау;

- когнитивтік диссонансты азайтуға ұмтылу, онда заманауи адам ақпаратты қайшылықты қабылдайды;

- күткенге қайшы келетін ақпаратты елемей мүмкіндігі, егер олар арнайы айтылмаса, қабылданған шешімнің немесе пікірдің дұрыстығын растауға ұмтылу;

- есте сақтаудың интерпретациялық сипаты;

- эмоционалды, сонымен бірге хабарды ұтымды қабылдау.

Бірдей қарым-қатынас әдістері кейбір жағдайларда олардың көмегімен шебер адастыруға қызмет етеді, ал басқаларында – жай ғана хабарды қысқа, түсіну оңай немесе мәнерлі және эстетикалық ету үшін. Осылайша, қабылдаудың өзі емес, оның белгілі бір жағдайдағы мағыналық жүктемесі әсер етеді: оның негізінде адресат қандай қорытындылар жасай алады, адресат үшін

маңызды объектінің сипаттамалары туралы жаңылыстырады ма, жоқ па деген негіздемеге келеді.

Қазіргі уақытта контекст өте кең түсініледі. Прагматикалық қатынастардың ерекше құрылымына сәйкес келетін контекстердің әртүрлі типтері ажыратылады: ко-мәтіндік, экзистенциалды, жағдаяттық, әрекеттік және психологиялық. Мәтіннің аталған түрлері, кейбір зерттеушілердің пікірінше, прагматикадағы ең өкілді ағымдардың «панорамасын» кеңірек қамтуға мүмкіндік береді: мәтіндік лингвистика немесе мәтін прагматикасы контексттік негізге сәйкес келеді, логикалық прагматика экзистенциалды контекстке, социологиялық бағытталған прагматика немесе социопрагматика ситуациялық контекстке, сөйлеу әрекетінің теориялары – белсенділік контекстіне, психологиялық бағытталған прагматика – психологиялық контекстке.

Г.В. Колшанский контекстті жаһандық құбылыс ретінде вербальды және вербальды емес деңгейде көрініс табатын тілдік және тілдік емес білімдер кешені деп түсінеді. Контексті білдірудің барлық құралдары – лингвистикалық және тілдік емес, сонымен бірге тұтас жағдай арқылы ғана қалыптасады. Компоненттер жиынтығы коммуникативті контекст құрайды, ол сөйлеудегі мәлімдеменің (сөздің) мағынасын білдіру үшін қызмет етеді. Коммуникативті контекст:

- 1) лингвистикалық;
- 2) паралингвистикалық;
- 3) ситуациялық;
- 4) психологиялық және
- 5) мәдени контексттер болып бөлінеді [23, б. 22-29].

Коммуникативті-прагматикалық контекст немесе коммуникативті-прагматикалық кеңістік элементтерінің тамаша дамуын түсіндірген И.П. Сусов айтуынша адресат өз сөзіне кірісе отырып, өз айналасында коммуникативті-прагматикалық кеңістік жасайды, оған мыналар кіреді:

- сөйлеушінің өзі және оның адресанты (немесе адресанттары). Олардың осы қарым-қатынас актісіне қатысуы олардың арасында коммуникативті рөлдердің қалай бөлінуімен сипатталады;
- коммуникативті-прагматикалық кеңістіктің міндетті элементі құрылып жатқан мәлімдеме болып табылады;
- мәтінде немесе жағдайдың контекстінен алынған қарым-қатынас актінің уақыты мен орнын көрсету маңызды;

Коммуникативті-прагматикалық кеңістікте әртүрлі әлеуметтік мәртебеге ие және әртүрлі әлеуметтік рөлдерді атқаратын коммуниканттар бір-бірімен әрекеттеседі. Сөйлеушінің өзі, негізінен, өз мәлімдемесінде оны адресатпен байланыстыратын қоғамдық қатынастардың түрін сипаттай алады. Ол онымен тең (симметриялық қатынас) немесе тең емес адам ретінде сөйлесе алады, бұл оның әлеуметтік иерархиядағы жоғары немесе төменгі орнын көрсетеді. Айтылым актісі үшін сөйлеушінің өзі таңдаған (бейтарап – ресми – таныс, т.б.) коммуникативті регистр, қарым-қатынас стилі маңызды; коммуникативті кеңістіктің маңызды құрамдас бөлігі сөйлеу пәні болып табылады, яғни. қатынас

әрекетіне қатысты сол сыртқы жағдай, сөйлеушіні сөйлеуге итермелейтін сол жағдай; сөйлеуші қалыптасқан жағдайды өзгертуге немесе керісінше оны сақтауға ұмтылуы мүмкін және бұл, сайып келгенде, оның практикалық мақсаты болып табылады. Сөйлеушінің бұл мақсаты оның коммуникативті ниетінің негізінде жатыр (ниет, иллюкация); бейтаныс адамдардың болуы және т.б.) байланыс актісі ағынының маңызды факторы болуы мүмкін.

Әрине, прагматикалық контексттің таңдалған компоненттерінің саны толық тізім емес. Маңызды құрамдас бөліктердің жиынтығы зерттеудің нақты мақсаттарына байланысты және прагматика қызығушылықтарының кең аймағында нақты не зерттелетініне байланысты өзгереді.

Адамдардың сөйлеу әрекетіндегі этномәдени факторлардың үлкен рөлі мәдени контекстті прагматикалық зерттеуде қарастыруды алдын ала анықтайды, ол белгілі бір қоғамның тілдік өмірін (адам әрекетімен қалыптасқан мәдени-тарихи бірлік ретінде) және оның мүшелерінің сөйлеу әрекеті түсінуге мүмкіндік береді. Тіл маманы үшін мәдениет «қарым-қатынастар мен құндылықтар кодексіне біріктірілген өте күрделі идеялар жиынтығы: дәстүрлер, дін, заңдар, саясат, этика, өнер оның сана-сезімі – адам қай жерде туылса да және бұл оның әрекетінің барлық түрлерінде мінез-құлқын әсер етеді.»

Осылайша, «прагматикалық контекст» терминін біз зерттеу объектісі туралы жаңа ақпаратты ашуға мүмкіндік беретін түсіну және кем емес дәрежеде генерациялау процестерін түсіндіруге арналған ең жан-жақты, тұтас, кең түсінікті контекстті белгілеу үшін пайдаланамыз. Прагматикалық контексттің құрамдас бөліктері, біздің жұмысымызда түсінілетіндей, келесідей:

- 1) адресат және оның адресанты;
- 2) жасалып жатқан мәлімдеме;
- 3) сөйлеу тақырыбы;
- 4) сөйлеушінің практикалық мақсаты;
- 5) мәдени контекст;
- 6) қарым-қатынасқа қатысушылардың әлеуметтік мәртебелері мен рөлдері;
- 7) рөлдік қатынастарды қамтитын прагматикалық жағдай;
- 8) сөйлеу әрекетінің саласы (коммуникативтік қызмет);
- 9) уақыт;
- 10) байланыс актісін орнату.

Осылайша, прагматикалық контекст оның құрамдас бөліктерінің барлық алуан түрлілігінде прагматикалық түсінуді ұйымдастыруда өте маңызды рөл атқаратыны анық.

Когнитивтік психология саласындағы қазіргі зерттеулер адамның мінез-құлқы оның білімімен анықталатынын көрсетті. Бұл тұжырым адамның оның білім жүйесі негізінде ұйымдастырылған сөйлеу әрекетіне толығымен қатысты.

Түсіндіруде негізгі рөлді әртүрлі фондық білім атқарады. Бұл пайда болған жағдайларда дұрыс түсіндіру үшін қажетті барлық білім. Дүние туралы білім, негізгі білім (фон білім) – мәлімдемеге қоса берілетін, басқаша анықтамалық

ақпарат, жалпы білім, жалпы негіздер немесе энциклопедиялық білім ретінде айқындалатын айтылмаған ақпарат әлемі.

Фондық білім - бұл белгілі бір тілде сөйлеушіден күтілетін мәдени-материалдық, тарихи-географиялық сипаттағы ақпараттың жиынтығы. Басқаша айтқанда, вербальды қарым-қатынасқа қатысушының әлем, шындық (оның ішінде өзі туралы) туралы білетінінің бәрі осы ұғымға кіреді. Сөйлеуші мен тыңдаушының ортақ фондық білімде болуы қарым-қатынастың қажетті материалдық алғы шарты болып табылады.

Қарым-қатынас процесінде бүкіл үлкен білім корпусының ішінен әдетте әңгіме тақырыбына қатысты шағын бөлігі ғана қатысады, бірақ бұл бөлік тұрақты бақылауда болады, одан дәлелдер мен фактілер алынады және нәтижесінде, мұның бәрі сөйлеу коммуникациясын іс жүзінде жүзеге асыратын тілдік құралдарды таңдауға әсер етеді [38, б. 132].

И.А. Бодуэн де Куртене, В.В. Виноградова, Л.В. Щерби, М.М. Бахтин еңбектеріне сүйенген тіл біліміндегі антропоцентристік мәтінге проекцияланған автор бейнесін жетекші категорияға айналдырады. Бұл концепция тілді сөйлеу субъектісі («Мен» сөйлеуші) ұйымдастырушы орталық қызметін атқаратын коммуникативті әрекет ретінде қарастырады. Адресат коммуникативті әсерге қажетті (прагматикалық детерминацияланған) тілдік құралдарды таңдауға жауапты. Мәтінде баяндалған дүние суреті автордың жеке санасы арқылы өтетіндіктен, ол кез келген сөйленімде сөйлеу субъектісінің жасырын немесе айқын қатысуын анықтайды. Бұл ретте автор сөзі жанама түрде (имплицитті автор) немесе тұлғаланған (айқын автор) түрде енгізіледі. Имплицитті автор – көркем мәтінде кейіпкер-баяндауыш түрінде бейнеленбейтін, бірақ оқырман оқу процесінде автордың немесе псевдоавтордың астарлы бейнесі ретінде қайта тудыратын баяндау инстанциясы. Айқын автор деп оқиғаны өз атынан айтатын айтушының бейнесі түсініледі, т.б. көркем мәтін әлемінде кейіпкер ретінде әрекет ететін бүкіл шығарманың немесе оның бір бөлігінің «ойдан шығарылған» авторы. Баяндау дәстүрінде берілген жағдайда баяндауды ұйымдастыруға ғана емес, сонымен бірге баяндауышты сөйлеу әрекетінің прагматикалық шартты қатысушысы ретінде көрсетуге көмектесетін прагматикалық әдістердің жиынтығы жасалды. Прагматика тұрғысынан коммуникация процесінің екінші қатысушысын – адресатты да ескеру маңызды. Белгілі бір сөйлеу оқиғасының мән мәтінін, оның жалпы баяндаудағы коммуникативті рөлін түсіну үшін адресант мен адресат, жазушы мен оқырман тек тілдік білімді ғана емес, сонымен бірге тарихи, мәдени деректерді де қамтитын жалпы фондық білімге ие болуы керек. Мәтінді қабылдауда оқырманның бастапқы білімі маңызды рөл атқарады. Бұл әсіресе көркем әдебиет мәтіндеріне қатысты маңызды, өйткені кейіпкерлерді, оқиғаларды, қарым-қатынастарды түсіну үшін оқырман белгілі бір шығармада сипатталғанның бүкіл тарихи, мәдени және әлеуметтік астарын жеткілікті түрде түсінуі керек. Кез келген көркем шығарма санасында түрлі ассоциациялар тудыратын оқырманға арналған. Бұл ассоциациялардың тәжірибесімен ғана байланысты емес, сонымен қатар мәтіннің өзімен белгіленеді. Демек, көркем мәтіннің прагматикалық сипаттарының бірі оның

«адресілігі» болып табылады және бұл, әрине, авторлық интонацияда ескеріледі. Соңғысы мәтінді қабылдау кезінде оқырман сезінуі тиіс көркем әсер жасау мүмкіндіктерін де қамтиды. М.С. Чаковская айтқандай, «талдау «жоғарыдан» басталады: шығарманың көркемдік мазмұны – ниетінен қолданылған тілдік құралдарды талдауға дейін» [12, б. 15]. Айтылғандарды қорытындылай келе, көркем мәтінді прагматика тұрғысынан зерттеу қазіргі тіл білімінің өзекті бағыттарының бірі болып табылады, өйткені мәтін деңгейінде қызмет ететін және оқырманға бағытталған тілдік құралдардың жиынтығын түсінуге сарқылмас мүмкіндіктер ашады.

Мәтін прагматикасының түсінігі өте кең және екіұшты, сондықтан біздің ойымызша, оны зерттеудің мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес келетін әдеби мәтін прагматикасының анықтамасын алу қажет. Көркем мәтіннің прагматикасы – автордың оқырманға әсер ету мақсатында автор мен кейіпкер сөзінде әр түрлі тілдік құралдардың көмегімен жүзеге асырылатын және оқырманның белгілі бір экстралингвистикалық (фондық) білімге арналған ниеттерінің жиынтығы.

Көркем мәтін прагматикасының жан-жақтылығын ескере отырып, талдау мәселесіне әртүрлі позициялардан қарау керек. Олай болса, көркем мәтін прагматикасының құрылымына – лингвистикалық, сол сияқты тілдік бірліктердің фонетикалық, лексикалық және синтаксистік ерекшеліктеріне мән бере отырып, деңгейлік талдау жүргізген жөн болар еді; екіншіден, көркем мәтіндердегі кейіпкер мен автор сөзіне лингвоәдеби талдау жасау. Екі тәсілдің де ортақ тұстары көп; айырмашылығы мәтіннің прагматика деңгейлерін зерттеудің белгілі бір сипатқа ие болуы, ал мәтіндегі автор мен кейіпкер сөзін талдаудың кеңірек мағынаға ие болуында. Соңғысында құрылымдық талдаудағы сияқты категориялар бар, бірақ олар көбірек ашылады: автордың жаһандық ниеті және жұмыс идеясы, мәтіннің прагматикалық қойылымы (оны жаһандық деп атаймыз) ниет және жалпы ниетті түсінуге есептелген бағдарламаланатын әсер.

Осы көзқарасты негізге ала отырып, көркем мәтіндегі оның жеке деңгейлерінің прагматикасын ашу арқылы көркем мәтін прагматикасының құрылымына зерттеу жүргізу қажет.

Көркем мәтіндердің прагматикасын сипаттағанда, бір жағынан, лексемалар мен сөйлемдердің прагматикасын, екінші жағынан, мәтін прагматикасын, біздің жағдайда прозалық және драмалық мәтіндердің прагматикасын ажырата білу керек.

Мәтін прагматикасы берілген мәтінді құрайтын тілдік бірліктерге тән прагматикалық мағыналардың қосындысы арқылы қалыптасады. Бірақ мәтіннің прагматикасы берілген мәтіннің әртүрлі тілдік бірліктерінің прагматикалық мағыналарының қалай үйлесетініне және олардың контекстке, алғы болжамға қалай қатысы барына да байланысты.

Мәнмәтін мәтінді жүйелеудің қажетті құралы. Контекст тұжырымдамасы Н.Х.Амосова (1963), А.А.Уфимцева (1968), Г.В. сияқты жетекші лингвист ғалымдардың еңбектерінде дамыды. Колшанский (1980), В.Я. Мыркин (1978), Т.Слама-Қазақұ (1961), Е.С. Азнаурова (1973), О.С. Ахманов және басқалар.

Тіл білімінде «контекст» термині мүлдем басқаша түсіндіріледі. Анықтама бойынша О.С. Ахманова, контекст – бұл:

1) берілген тілдік бірліктің тілдік ортасы; осы элементтің сөйлеуде қолданылу шарттары мен ерекшеліктері ;

2) құрамындағы сөздің немесе сөз тіркесінің мағынасын анықтауға мүмкіндік беретін мағынасы жағынан толық жазылған жазбаша сөйлеу сегменті [7, б. 206].

Мұндай тұжырым контексттің құрылымдық-формальды белгілерінің рөлін «индикативтік минимумның мағыналық жүзеге асатын сөзбен байланысы» деп анықтаған Х.Х.Амосованың контекстік концепциясын қорыту болып табылады [39, б. 350]. Индикативті минимум қажетті семантикалық көрсеткішті алып жүретін сөйлеу тізбегінің элементі (немесе элементтері). Сондай-ақ Х.Х.Амосова контексттің келесі түрлерін анықтайды: морфологиялық, лексикалық, синтаксистік және аралас.

Бүкіл сөйлеу жұмысының немесе оның бір бөлігінің мағынасын дұрыс түсіну үшін, әдетте, оның туындаған бұрынғы жағдайын, сондай-ақ онымен байланысты жағдайларды білу керек. Тәуелділік сөйлеу өнімі жағдаймен таныс емес адресаттар үшін іс жүзінде түсініксіз болып қалатын дәрежеге жетуі мүмкін немесе олар қате түсіндіруі мүмкін [40, б. 70]. Жағдайға тәуелділік көптеген факторларды қамтиды: ынталандыруға, материалдық жағдайларға, адресат пен адресатқа тәуелділік және т.б. Бұл жағдайда формалды тәуелділік те, мағыналық тәуелділік те (имплицит пен айқындықтың қарама-қарсылығы) туралы айтуға болады. Тәуелділік өзін көрсете алады:

1) хабарламаның құрамына кірмейтін факторларға;

2) хабарламаның экстралингвистикалық компоненттеріне.

Психологиялық зерттеулерде коммуникативті контекстті есепке алу тәжірибесі әлі толық қалыптаса қойған жоқ. Тұлғааралық қарым-қатынас, вербальды және вербальды емес коммуникация құралдары, тыңдау және сөйлеу процестері мәселелері бойынша зерттеулердің айырмашылығы сөйлеу семантикасын талдаудың қолданыстағы тәсілдерінің тек логикалық, концептуалды құрылымды анықтауға бағытталғандығында. Өңгімелесушілердің позициясын баяндаудағы рефлексия, эмоционалды көңіл-күй, прагматикалық бағыт сияқты семантиканың басқа мәселелері арнайы бағытталған бірқатар еңбектерде ғана қарастырылады.

Сипаттайтын көптеген лингвистикалық концепциялардың ішінен контекст құруды түсінуге жақын келесілерді бөліп көрсетуге болады:

1) белгілі бір қоғамның конвенциялары мен нормалары шеңберінде жататын контекст пен сөйлеуші мен адресаттың рөлінің прагматикалық концептілерін қамтиды;

2) сөйлемдерді тек тура мағынасында түсіндіруге болмайды, сөйлеу әрекетінің мақсатын белгілеу қажет. Сондықтан сөйлемнің айтылымдық күшін ашу тілдің сипаттамасына кіреді.

Мәтін сөйлеу әрекетінің фактісі бола отырып, жүйелі. Бұл әдеби тілде бар хабарлардың бір түрі (функционалдық стиль, оның сорттары мен жанрлары)

абстракттілі үлгісі бойынша ұйымдастырылған және өзіндік ерекше белгілерімен сипатталатын өзіндік мазмұны бар толық хабар.

Бұл зерттеуге арналған ең аз мәтін - бұл бір сөзден тұруы мүмкін мәлімдеме. Бұл сөйлемге емес, айтылымға қатысты. Сөйлем – өздеріңіз білетіндей, номинация және предикация, ал айтылым – тақырыптандыру және стильдеу, біздің жағдайда эмотивті. Сөйлем коммуникативті бірлік ретінде баяндауыш, ал мәтін – баяндауыш түрі.

«Ақпарат» термині екі жағдайда қолданылады: энтропия жойылған кезде, яғни белгісіз оның белгілерінде ашылып, білімнің меншігіне айналғанда және кез келген хабарлама оқиғалар, фактілер, құбылыстар туралы айтылған кезде. Белгілі бір халықтың, қоғамның күнделікті өмірінде (саяси, экономикалық, ғылыми, мәдени, яғни адам қызметінің барлық салаларында) болған, болып жатқан және болуы тиіс. Демек, морфема да, сөз де, сөз тіркесі де ақпаратты тасымалдай алмайды, бірақ олар ақпараттылық қасиетіне ие, яғни мағыналарының түрлену ақпаратына қатыса алады. Сөйлем оның мағынасының әртүрлі түрленуі арқылы ақпаратты жасауға қатысады, таза лингвистикалық жазықтықтан шығатын бірқатар мәселелерді қамтиды.

Солардың бірі – жаңа (белгісіз) мәселесі. Жаңаны әлеуметтік, психологиялық, ғылыми-техникалық, жалпы мәдени, жастық, уақыттық және басқа факторларды есепке алмай қарастыруға болмайтыны анық. Бір алушы үшін хабарлама жаңа болады, сондықтан ақпаратты қамтиды, екіншісі үшін сол хабарлама ақпараттан айырылады, өйткені хабарламаның мазмұны оған бұрыннан белгілі немесе мүлдем түсініксіз.

«Контекст» термині, біздің ойымызша, «подтекст», «импликация» және «пресуппозиция» сияқты ұғымдарды қамтиды. Бұл ұғымдардың әрқайсысы контекстті анықтайтын бірқатар белгілерді қамтиды.

Дж.Лионстың пікірінше, контекст мәтіннің немесе дискурсты талдаудың 3 түрлі деңгейіндегі мәлімдеменің мағынасын анықтайды. «Біріншіден, ол әдетте, егер егер әрқашан болмаса да, сөйлемнің қандай түрі айтылғанын түсіндіреді - егер сөйлем шынымен айтылған болса. Екіншіден, ол әдетте қандай ұсыныс айтылғанын көрсетеді, егер ұсыныс айтылған болса. Үшіншіден, ол әдетте қарастырылып отырған ұсыныстың бір немесе басқа түрдегі иллюзиялық күшпен айтылғанын анық көрсетеді. Осы үш аспектіде де не айтылғанын анықтау үшін контекст маңызды».

Ішкі мәтін – ақпараттың мазмұндық-фактуалды және мазмұндық-мәтіндік аспектілері арасындағы «диалогтың» бір түрі. Параллель жүретін екі хабар ағыны: бірі – тілдік белгілермен өрнектелсе, екіншісі – осы белгілердің полифониясы арқылы жасалған кейбір нүктелерде жақындасады, бірін-бірі толықтырады, кейде қақтығысқа түседі. Дегенмен, субтексттің ерекше белгілерінің бірі - оның пішінінің жоқтығы, демек, белгісіздік.

Дегенмен, кейде айтылған сөздің мағынасын түсінуге айтылымның контекстік ерекшеліктері ғана көмектесе алады : бұрыннан белгілі нәрсені тану, сақталған стандартты үлгілермен хабарламаларды салыстыру арқылы біз жаңа нәрсені үйренеміз. Белгілі бір контексте қарым-қатынас жасайтын тараптар

мәлімдемелерді тұжырымдауға, осылайша оларды түсіндіруге шешуші әсер ететін прагматикалық болжамдардың бірдей жиынтығына ие болғанда, қарым-қатынастың табыстылығына кепілдік беріледі.

Коммуникативті әсер етудің бірқатар тиімді әдістері жасырын ақпаратты, яғни хабарламада жасырын түрде берілетін ақпаратты пайдалануға негізделген. Біз ақпаратты берудің мұндай тәсілі туралы айтып отырмыз, онда ол анық көрсетілмейді, бірақ хабарламаны түсіндіру кезінде адресат міндетті түрде шығарып алады. Бұл жағдайда адресат өзінің әлем және әлеуметтік стереотиптер туралы білімін, сөйлеу этикетінің дәстүрлері туралы идеяларын немесе адресаттың сөйлеу стратегиялары мен ниеттерін, қолданылатын тілдің немесе басқа семиотикалық жүйелердің қасиеттері туралы ақпаратты пайдалана алады.

Кухаренко В.А. «импликация» терминін мәтін бірліктері арасындағы сызықтық емес байланыстар арқылы жүзеге асырылатын қосымша семантикалық немесе эмоционалдық мазмұн деп түсінеді.

Коммуникацияның маңызды бөлігі болып табылады. Хабарламада айқын түрде қамтылған ақпараттан айырмашылығы, жасырын ақпарат, әдетте, адресатпен жүзеге асырылмайды, ол ақпаратты өңдеудің аналитикалық процедураларын айналып өтеді. Сондықтан адресат оны қандай да бір баға беруге, оған сын көзбен қарауға немесе күмәндануға бейім емес.

Хабарламаны түсіндіру кезінде алушының өзі бұл ақпаратты көрсетеді және оны дайын түрде алмайды, сондықтан, әдетте, ол оны сол күйінде қабылдайды және ол үшін растауды іздемейді. Басқаша айтқанда, жасырын ақпараттың тиімділігі оны алудың қиындығына негізделген.

Жасырын ақпараттың көптеген түрлері бар (әртүрлі жіктеулер, атап айтқанда, еңбектерде берілген (Кухаренко, 1974; Строусон, 1982; Падучева, 1985)).

Ю.К. Пирогова жасырын ақпараттың көздері мен түрлерін, сондай-ақ оларды коммуникативті әсер ету және айла-шарғы жасау мақсатында пайдалану жолдарын анықтауды ұсынады. Бұл сөздер мен конструкциялардың шартты семантикасын құрайтын компоненттер. Олардың негізінде конвенциялық импликауралар деп аталатындар туындайды, олар, атап айтқанда, сөйлеу әрекетінің сәтті болуының шарттарын құрайтын семантикалық алғышарттар мен жасырын компоненттерді қамтиды.

Көркем шығарманы түсіндірудің көп бөлігі болжамға негізделген. П.С. Столнакердің пікірінше, алғышарттар сөйлеу әрекетінде көрінетін күрделі бейімділіктер ретінде жақсы зерттеледі. Адамның алғышарттар жиынтығы оның айтқан мәлімдемелерімен, қойған сұрақтарымен, берген бұйрықтарымен анықталады. Белгілі бір контексте адам ие болатын барлық алғышарттардың жиынтығы сөйлеу жағдаятының шекарасын анықтайтын мүмкін дүниелер класын анықтайды. Ішкі мәтін – сөйлемдердің әртүрлі құрылымдық ерекшеліктеріне байланысты қосымша мағына тудыру қабілетінен, сөйлемдердің тіркесуінің өзіндік ерекшелігінен, тілдік фактілердің символикасынан туындайтын таза тілдік ұғым.

Пресуппозиция ретроспективті импликация, айтылымның жасырын астары ретінде анықталады. ИнPLICITті ақпарат түрлерінің бірі семантикалық алғышарттармен ұсынылған. ИнPLICITті ақпараттың тағы бір түрі - сөйлеу әрекетінің сәтті болуының шарттары, мысалы, сұрақтың бастапқы болжамы.

И.П. Сусова «Прагмалингвистика (коммуникация теориясымен, дискурстық талдаумен, сөйлесу талдауымен және басқа да бірқатар байланысты пәндермен бірге) лингвистикалық коммуникацияда, яғни вербальды коммуникацияда, дискурста қандай рөл атқаратыны туралы көптеген жаңалықтар ашты. Ынтымақтастық принципі, сыпайылық принципі және ирония қағидасы аясында өзара постулаттар, сөйлеу әрекеттерінің орындылығы, шынайылығы, өзектілігі мен сәттілігі үшін жағдай қалай жасалатынын, жеке сөйлеу әрекеттерінің бір-бірімен прагматикалық тұрғыдан қалай сәйкес келетінін көрсетеді. коммуникативті рөлдердің жалпы тізбегі, сөйлеуші өз мәлімдемелерін тыңдаушыға қарсы қалай бағыттайтыны».

Коммуникативті импликатуралардың қайнар көзі сөздердің коннотативтік және ассоциативті семантикасы да болуы мүмкін. Пікір логикалық дәлелдерге емес, сенсорлық ақпаратқа негізделмеген жағдайда, дәлелсіз пікір-бағалау жүзеге асырылады: сенсорлық-талғамдық, психологиялық (интеллектуалдық және эмоционалдық) және эстетикалық құндылық пайымдаулар, әр адам әлем моделіне байланысты. жеке білімі мен тәжірибесіне сүйенеді. Мұндай пайымдаулар әрбір жеке тұлға үшін субъективті ақиқат мәртебесіне ие. Дегенмен, кейде айтылған сөздің мағынасын түсінуге тек сөздің контекстік белгілері ғана көмектеседі: бұрыннан белгілі нәрсені тану, сақталған стандартты үлгілермен хабарламаларды салыстыру арқылы біз жаңа нәрсені үйренеміз. Белгілі бір контексте қарым-қатынас жасайтын тараптар мәлімдемелерді тұжырымдауға, демек, оларды түсіндіруге шешуші әсер ететін прагматикалық болжамдардың бірдей жиынтығына ие болғанда, қарым-қатынастың табыстылығы қамтамасыз етіледі.

Біздің ойымызша, көркем мәтіндегі коммуникативті импликатураның қайнар көздері: сөздер мен конструкциялардың ассоциативті семантикасы, метафора, аналогия, салыстыру, сұраулы конструкциялар, мәтіннің жанрлық ерекшеліктері және т.б.

В.А. Кухаренконың айтуынша, белгілі бір тілдік экспрессия құралдары импликацияның әртүрлі түрлеріне жатқызылады. Мұндай құралдар ретінде ол лексика-грамматикалық мағынасы мен синтаксистік орны контекстен тәуелсіз бастауыш пен демонстрациялық есімдіктерді, бастауыш айқындауыштарды, мінсіз шақтарды және етістік сөздерді атайды [41, б. 72-79].

Соңғы онжылдықтардағы тіл білімінде мәтін теориясында коммуникативті-прагматикалық бағыттың қалыптасуына және контекстің шындықпен арақатынасына байланысты барлық тілдік деңгей бірліктеріне, оның ішінде тіл бірліктеріне прагматикалық көзқарастың мүмкіндігі туралы айтуға болады. лексикалық деңгей, прагматикалық контекст және оның мәтіннің прагматикасын құру және нығайтудағы рөлін ескере отырып.

Мәтін прагматикасының құрылымын деңгейлер ретінде көрсетуге болады:

- 1) фонографиялық (бірліктер – график, курсив, бас әріптер, тырнақша);
- 2) лексикалық (бірлік – сөз);
- 3) синтаксистік (бірліктер – сөз тіркесі, сөйлем);
- 4) жалпы мәтін деңгейі (жоғарыда аталған барлық деңгейлердің бірліктерін актуализациялау және макроконтекст қалыптастыру).

Осыған сәйкес мәтіннің прагматикалық құрылымының негізгі компоненттері: сөз, график, сөз тіркесі және сөйлем болады.

1.4 Мәтін прагматикасының тілдік құралдары мен бейвербальды амалдар

Көркем мәтіндегі сөйлеу әрекеттерінің қызметі әртүрлі аспектілерді қамтиды: сөздік, физикалық, мәдени және т.б. (яғни сөйлеу әрекеті кезінде тілдік өрнектің мағынасы мен «сырттан» қосымша мағына біріктіріледі).

Адамның коммуникативті мінез-құлқын зерттеу оның вербальды мінез-құлқы мен тіл білімінде әдетте паралингвистика деп аталатын әртүрлі тілдік немесе бейвербальды құралдардың арасындағы тығыз байланыста ғана жүзеге асады. Бұл талдау вербальды белгілердің бейвербальды ым-ишарамен байланысы мәселесіне арнайы арналған және әдеби мәтіннің прагматикалық құрылымының микрокомпоненттері ретінде әрекет етеді. Сонымен қатар, әртүрлі құралдардың прагматикалық әлеуетін ашуға, олардың әдеби мәтіндегі өзара әрекеттестігіне және ойды білдірудің ерекшеліктеріне баса назар аударылады.

Прагматиканы зерттеу үшін оның стилистикалық прагмаресурстарын анықтаймыз: күтпеген сөз тәртібі, контекстті құрайтын актуалданудың стилистикалық, грамматикалық және фонетикалық құралдары. «Мәтін – берілген қарым-қатынас мақсаттарына сәйкес әртүрлі деңгейдегі тілдік құралдарды саналы түрде іріктеу және олардың объектіге деген өз көзқарасының әсерінен, белгілі бір үлгіге саналы түрде назар аудара отырып, оларды бөлудің нәтижесі.» [43, б. 50].

Көркем мәтіннің прагматикалық әлеуетін тудыратын қуатты құралдар – метафора, эпитет, гипербола, салыстыру, тұспалдау, түрлі күшейткіштер, фразеологиялық бірліктер, мақал-мәтелдер мен мәтелдер, синтаксистік құралдар және т.б тілдік құралдар. Осының барлығы оқырманға кейіпкерлердің ішкі, психологиялық әрекетінің куәсі болуға мүмкіндік береді. Көркем бейненің семантикасын бейнелеудің әмбебап тәсілдеріне троптық, лексикалық және синтаксистік экспрессивтік құралдар, сонымен қатар стилистикалық құралдар жатады. Дегенмен, көркем шығарманың аясында кейіпкерлер образдарының семантикасын байытатын басқа да көмекші құралдар бар. Оларға кейіпкердің тікелей сөйлеуінде эмоцияны білдіру үшін кейбір тыныс белгілерін қолдану, курсив, паралингвистикалық құбылыстарды білдіретін сөздер (кейіпкерлердің сөйлеу, ым-ишара, еліктеу мінез-құлқын көрсету), психологиялық жағдайды бейнелейтін ішкі сөйлеу, сондай-ақ белгілі бір мәтінді микроабразияларға бөлу тәсілі.

Н.Е. Энквист құрастырылатын мәтінді адресат пен адресанттың қойған мақсаты тілдік құралдарды тандауға шешуші әсер етеді деп есептейді [43, б. 259]. Лексикалық бірліктердің экспрессивтілігінің негізгі бөлігі – сөйлеушінің белгілі бір әлеуметтік ортаға қатыстылығын ғана емес, сонымен қатар оның тыңдаушыға деген көзқарасын көрсететін стилистикалық бояулы сөздікке түседі. «Адресатқа әсер ету бірнеше жолмен жүзеге асырылуы мүмкін, бірақ олардың ішіндегі ең үнемдісі номинативті және прагматикалық функцияларды бір сөзбен біріктіру болып табылады, ал коммуникативті-прагматикалық табыстың шарты бейнені эмоционалды қабылдауға жүгіну болып табылады. әр алуан сөз түрлері арқылы жасалған».

Мысалы, метафораның механизмі сөйлемнің негізгі субъектісі көмекші субъектімен байланысты «ассоциацияланған салдарлар» жүйесімен бірге жүруінде жатыр.

Метафораның бір түрі – зооморфизмдер – адресаттың адресатқа деген бағалау-эмотивтік қатынасын білдірудің күшті құралы. Зооморфизм арқылы жасалған бейне адамның ассоциативті ойлауына әсер етеді, осылайша прагматикалық әсердің қалыптасуына ықпал етеді [44, б. 14].

«Ал маған ерген шапқыншылар алты басты айдаһар еді. Оны басқару оңай емес-ті.» (Илияс Есенберлин). Бұл мысалдың қолданылуы белгілі бір бейнелі бейнені және сәйкес эмоционалды мағыналар қатарын тудырады: бағалаушыға «айдаһар» мен «мықты, күшті, тоқтаусыз әрі қауіпті субъект» ретінде қабылданады; стилистикалық тұрғыдан жоғары көркемеуіш атау болса, прагматикалық жақтан сөйлеушінің шапқыншыларға ерекше қауіппен қарайтыны туралы ақпарат береді.

Салыстыру кейіпкердің бейнесін жасауда ғана емес, сонымен қатар сөйлеушінің салыстыру объектісіне қатынасын көрсетеді және сол арқылы оның негізіне прагматикалық сипат береді:

«Батқан ерді арқама ауырсынып,
Жауыр болған құнандай қайқандаған.» (М. Мақатаев)

Құнанның арқасы жауырланған кездегі әбіржігенін сипаттау арқасында автор өзінің қажығанын білдіруде. Кейіпкердің эмоциялары: шаршау, құнанның жағдайы арқылы өзінің халін жеткізу.

Гипербола сөйлеудің мәнерлілігін арттыру құралы ретінде қолданылады. Гипербола әдейі әсірелеу болғандықтан, оны сөзбе-сөз қабылдауға болмайды; оның көркемдік шартын сөзді жөнелтуші де, адресат та біледі.

«Көлденең жатқан көк тасты,

Тіктеп тиген тұяғы,

Саз балшықтай иледі...

Сеңгір-сеңгір таулардан,

Секіріп Бурыл жөнелді.» (Қобыланды батыр жыры)

Осы тұста тұлпарды күштілігін, оның әлеуетін білдіру үшін қолданылып отырған гипербола прагматикалық тұрғыдан рухтылықты, тектілікті көтеру үшін қолданылған деп қабылдауға болады.

Тұспалдың прагматикалық әлеуеті оның стильдік әсері тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар мәтін прагматикасының толыққанды құрамдас бөлігі ретінде де ескеріледі, өйткені бұл әдістің прагматикалық әлеуеті зор. Көркем мәтінге тұспалдау экстенсивті мәдени-тарихи контекст жасап қана қоймайды, сонымен қатар ішкі күйді жеткізу құралы қызметін атқарады, характерологиялық және сипаттау қызметін атқарады. Осылайша тұспалдың прагматикалық потенциалы субъективті-бағалаушы семантиканың құралдарының үлкен жиынтығы арқылы жүзеге асады.

«Абай жолы» романында Құнанбай, Бөжей, Қаратай сияқты билердің тілінде астарлы мағыналы, тұспал сөздер мол. Мысалы, Құнанбай: «Бөжей арыз беріп, аяғымнан алғанын қойсын! Болмаса, сұр шекпенді кигізіп, бойын кездеп, айдатқанша тоқтамаспын!» Осы сөздерге Бөжей де орайлы жауап қайтарады: «Көк шекпенді біздің мырза пішкен жоқ, құдай пікшен. Кім киерін көреміз...». (М.Әуезов) Бұл тұспалдардан би-шешендердің арасындағы бас мінесулер мен сөз қақтығыстарының әрбір кейіпкердің өзіне тән ой өрісін көрсететінін, қандай қимыл-әрекет пен әлеуетке, билікке ие екендігін тұжырымдай аламыз.

Фразеологиялық күшейткіштер әрекеттерді орындаудағы шынайылық шарттарының иллюкуациялық мақсатының интенсивтілігіне ықпал етіп, мәтінде оның прагматикалық үйлесімділігін қамтамасыз ететін байланыстырушы буындар түрінде кездеседі. Фразеологиялық күшейткіштер арқылы интенциялық күйдің айтылу дәрежесін күшейте отырып, сөйлеуші өзінің шындыққа қатынасын белгілі бір түрде күшейтеді. Контекстте Фразеологиялық күшейткіштер айтылымның жиынтық иллюзиялық күшінің қарқындылығына ықпал етеді.

«Осы кісі бас болып келіп, екі жеті өтті, сары аланың тұқымын түгел айдап әкетті» (Ғ.Мүсірепов)

Иллокациялық мақсатты білдіру қарқындылығын арттыру арқылы бұл мысалда бас болу тіркесі мәлімдеменің иллюзиялық күшінің өсуіне ықпал етеді - «бастады, алғашқы болды», бұл өз кезегінде дәлелді сенімдірек етеді.

Сөз тіркестері қолданылып отырған тілдің ерекшеліктеріне сай қалыптасқандықтан, прагматикалық мағынасы да айқын болып келеді. Мысалы: «Әр адам жеке және отбасылық өміріне өзгелердің өз бетінше араласуынан, озбырлық жасап баспанасына, хат жазысып-алысу құпиясына қол сұғуынан, арнамысы мен абырой беделіне нұқсан келтіруінен қорғалуға құқығы бар.» (Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы, 12-бап) үзіндісінде «абырой беделіне нұқсан келтіру» тіркесінің ұлттық санадағы өзіндік қалыптасқан нақышы, мәні бар. Прагматикалық тұрғыдан декларацияның қай халыққа қатыстылығын және маңыздылығын бір сөзбен нығыздап айтып көрсетіп тұр.

Тыныс белгілері мәтін прагматикасы үшін кейіпкерлердің тікелей сөйлеуінде айтылым интонациясының қалыптасуына ықпал ететін маңызды бөлік. Әдебиетін зерттеу сөйлемде леп белгісінің қолданылуы әртүрлі жағымды және жағымсыз эмоциялардың болуын білдіретінін көрсетті, мысалы:

1) Мақұлдамау, скептицизм: «Абай-ау, ол не дегенің? Меңаяқ рулы елді билеген адам емес пе?! – дейді.» (М.Әуезов)

2) Қорқыныш: «Бір күні Имам Ағзам Әбу Ханифа балшықта жүрген балаға кезігіп: – Балам, абайла, құлап қалма! – деді.»

3) Тосын: «Гент! Брюссель!» — деп айғайлады Амелия, кенет есеңгіреп.

4) Ыза, шарасыздық: «Ербол: - Тура кешегі ыстықта бәйгеге шауып, жолшыбай болдырып қап, түнде тағы таң асып шыққан Қарашаның көк шоқайындай боппыз, не керек! – деді («Абай жолы», I кітап, 263-бет)

Кейіпкердегі сезімдер мен эмоциялардың болуы сұрақ белгісі, сызықша және көп нүктенің қолданылуымен де белгіленеді. Бұл белгілердің прагматикалық мәні бар, өйткені олар кейіпкердің болып жатқан оқиғаларға қатынасын білдіреді.

Көркем мәтіндегі қаріп таңдаудың маңызды құралы курсив болып табылады. Кейіпкерлерді сөйлетуде курсив дыбыстық сөйлеудің фоно-акустикалық ерекшеліктерін беруге ықпал етеді және айтылымның интонациялық үлгісін жасауға қызмет етеді; сонымен қатар эмоционалдық жүктемені арттыру құралы болып табылады. Кейіпкер тұрғысынан маңызды айтылым элементінің мағыналық ерекшеленуіне негіз бола отырып, курсивпен жазылған сөздер кейіпкердің ойлау процесінің ерекшеліктерін атап өтуге, қосымша мағыналар жасауға ықпал етеді. Мұндай сөздерді логикалық тізбектерге салу арқылы кейіпкердің бейнеленген іс-әрекеттер мен жағдайларға қатынасын анықтауға болады және осы қатынасты түсіндіру арқылы кейіпкердің жеке басының және сипатының қосымша сипаттамаларын алуға болады.

Паралингвистиканың қарым-қатынас құралы ретінде қолданылуы тілдік құралдардың жетіспеушілігімен емес, психофизиологиялық, әлеуметтік және тарихи тамыры бар адамдардың қарым-қатынасының ерекшеліктерімен түсіндіріледі.

Вербальды немесе бейвербальды хабарлама болмайтын коммуникативтік актілер де кездеседі. Сіз, мысалы, әріптер арқылы сөйлесе аласыз, ым мен дене қимылдарының тілін де жатқызуға болады (саңыраулар мен мылқаулардың ымдау тілі, кейбір африкалық және индонезиялық тайпалардың сақталған салт-жоралары). Өздеріңіз білетіндей, ымдау адамдар сөйлей бастағанға дейін пайда болды. Бірақ өнер туындысы үшін, әсіресе көлемді шығарма үшін бұл құбылыстардың тек біреуінің болуы мүмкін емес. Әдетте көркем шығарма авторы диалогтағы үздіксіз континуумды жаңғыртуды алдына мақсат етіп қоймайды – бұл оқырманға оқу кезінде үлкен қиындық туғызар еді. Демек, кез келген көркем мәтін бірігіп көркемдік тұтастықты құрайтын автордың сөйлеу монологы мен кейіпкерлер диалогтарынан тұрады. Сонымен қатар тіл білімі паралингвизмдерді тілдің сөздік құралдарымен тығыз байланысында ғана зерттейді. Соңғы жылдары лингвист ғалымдардың лингвистикалық факторларды экстралингвистикалық контексте зерттеуге деген ұмтылысын айғақтайтын еңбектер санының айтарлықтай артуы байқалады. Адамның әрбір эмоционалдық күйі ішкі тәжірибемен (мазмұнмен) және оның сыртқы көрінісімен (баяндау) бірге жүреді. Мимика, ым-ишара, қимыл-қозғалыс сияқты экспрессивтік факторлармен ұштасып, мазмұны лингвистикалық факторлар – тілдік бірліктердің мағынасы, просодия, сөйлем құрылысы арқылы көрінеді.

Чарльз Дарвин заманынан бастап бүгінгі күнге дейін ғалымдар миллионға жуық ауызша емес белгілер мен сигналдарды жіктеп, сипаттады. Зерттеушілердің көпшілігі нақты ақпаратты беру үшін вербальды әдістер қолданылады, ал бейвербальды құралдар әңгімелесушілердің эмоциялары мен сезімін береді деген қорытындыға келді. «Көбірек таныс сөйлеу етістіктерінің орнына ым-ишара мен мимиканы енгізу көркем мәтінде сөйлеу байланысын орнату құралы ретінде ғана емес, кейіпкерді сипаттау құралы ретінде де қызмет етеді. Қарау бағытын, көз өрнектерін сипаттай отырып, автор өз кейіпкерінің күйін, мұңы мен ренішін, менсінбеушілік пен ұялшақтықты және т.б. реңктерінің тұтас гаммасын береді.» [45, б. 90]. Мимикалық ым-ишара, дененің символдық статикалық позициялары, позалар және символдық дене қимылдарының екі түрін біріктіретін өз синтаксисі бар.

Кейбір жағдайларда бейвербальды құралдар сөздерді толығымен алмастыра алады. Мысалы:

«Тоғжан алғашқы минуттерде қатты қысылып, өте ақырын амандасып, өзгеше қызарды. Бір кезде оның жүзі ағара бастап, сұрланып кетеді. Жүрек толқыны мен ұялу аралас. Барлығы да лүпіл қаққан шыншыл қанмен бетіне шығып, сыр айтып қайтады.» (М.Әуезов)

Бейвербальды әрекетті көрсете отырып, жас қыздың ұяндығын, тазалығын, көңіл толқынысын толық сездіреді. Жүзі ағара бастап, сұрланып кетуі оның уайымдап отырғанын бейнелеп, жігітпен алғаш кездескендегі толқынысын білдіреді. Мұнда біз тілдік құралдардың үнемділігін байқаймыз.

Көркем мәтінде бейнеленетін бейвербальды және вербальды қарым-қатынас құралдарының прагматикалық және мағыналық қатынаста болатынын көрсетеді. Тілдік құралдар және бейвербальды құралдардың функционалдық өзара әрекеттесуінің келесі түрлері қалыптасады:

- 1) бейвербальды құралдардың тілдік құралдарды алмастыруы
- 2) тілдік құралдарды және бейвербальды коммуникация құралдарын бір мезгілде қолдану (сонымен қатар, бір сөзді алып тастау компоненттерінің кейбір жағдайларда айтылымның бүкіл құрылымының бұзылуына (өзгерістеріне) әкеледі немесе айтылымның коммуникативті-интенционалдық мазмұнына нұқсан келтірмейді).

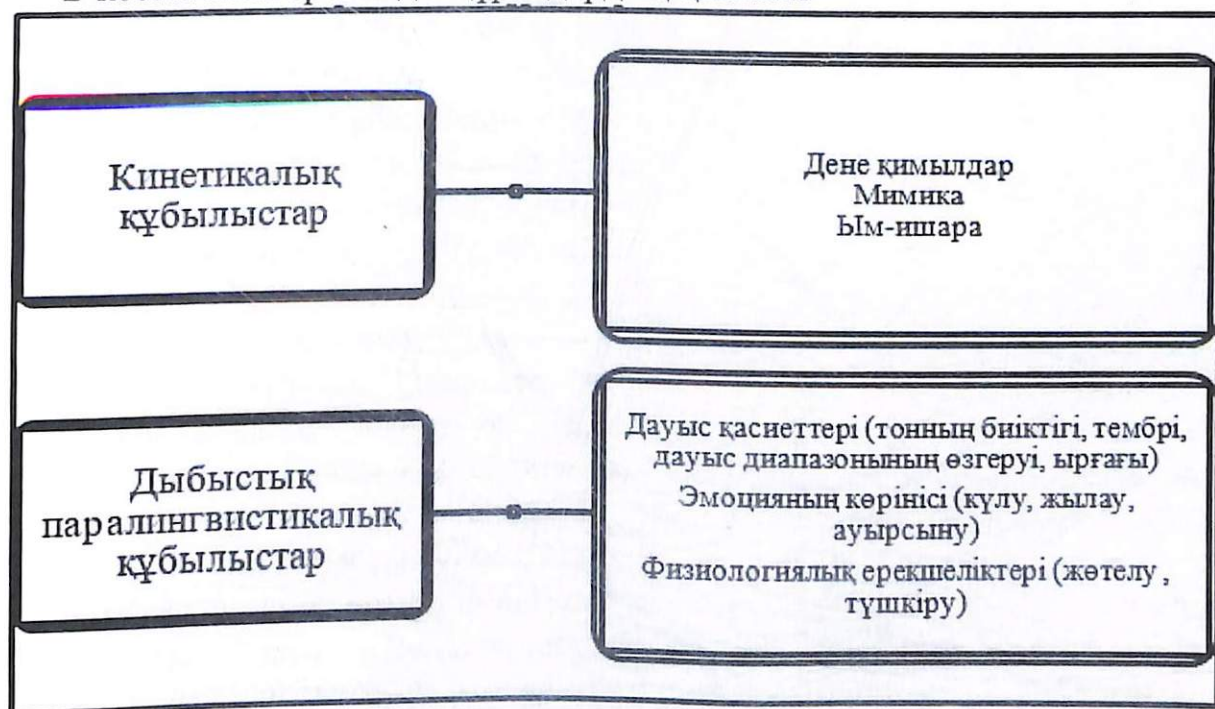
Тілдің лексикалық және грамматикалық формаларының көп мағыналылығын ескере отырып, сөйлеу әрекеті кезінде вербальды емес құралдарды қолдану орынды. Мысалы, демонстрациялық есімдіктерді қолдану көбінесе әңгіме тақырыбына сілтеу қимылымен жүреді. Бұл жағдайда қимыл нақтылау функциясын орындайды.

Бейвербальды коммуникация ұғымдарын білдіретін терминдер бұрыннан бері анықталған. Сонымен, дене қимылдары мен ым-ишара үшін лингвистер кинесика терминін қолданады, ал дыбыс пен дауыс құбылыстары фонация деп аталады.

Паралингвистикалық құбылыстардың әртүрлі классификацияларын ұсындған ғалымдар: Г.В.Кольшанский, 1974; Н.И.Смирнова, 1971. Көркем әдебиетке келер болсақ, көркем шығарма мәтініндегі бейвербальды

құралдардың қызметін қарастыра отырып, 2-кестеде көрсетілген мынадай түрлерін ажыратуға болады.

2-кесте. Бейвербальды құралдардың қызметі

Қарым-қатынас әрекеті кезінде адамның физиологиялық және психологиялық күйімен байланысты эмоцияларды білдірудің басқа да құралдары кіруі керек. Оларды Н.И. Смирнов: ауызды ашу дәрежесі, дыбыстардың артикуляциясынан туындаған дыбыстың тарылуы, сөйлеу мүшелерінің белсенділігінің әлсіреуінен (депрессиямен), ингаляциямен дем шығарудан туындаған сөйлеудің оқылмауы және соңғы бірігуі, олардың ұзақтығы және т.б [46, б. 20]. Г.В.Колшанский: «Бұл жағдайда олар өз субстанциясы бойынша дауыспен байланысты, бірақ қызметі бойынша тілдік құралдар жүйесі арқылы көрсетілген сананың белсенділігімен емес, адамның психофизиологиялық күйімен байланысты» [22, б. 25].

Кей кездері кейіпкер ым-ишара жасап, күліп, жөтеліп, әдейі жасайды. Бұл жерде сөз бейвербалды тілдік құралдардың прагматикасы туралы болғандықтан, кез келген автордың паралингвистикалық және лингвистикалық құралдарды таңдау және пайдалану түріндегі ниетінің прагматикалық мәні бар.

Дж.Лаватер адамның физикалық және психикалық қасиеттерінің арасындағы тікелей сәйкестікті бекітіп, жанның әрбір психикалық, моральдық немесе психикалық сапасы өзі айтқандай «эстетикада» көрініс табады деп есептеді. Сұлулық, ұсқынсыздық, дене әлсіздігі, шамадан тыс арық немесе толықтықты ол адам рухының кейбір ерекшеліктерін тікелей көрсететін белгілер деп санаған. Адамның сыртқы келбеті, сондай-ақ сүйкімділік, сұлулық немесе ұсқынсыздық сияқты қасиеттер адамның вербалды емес мінез-құлқында өзара сәйкес келеді. Осылайша сұлулық тек бет-әлпет немесе фигураның ерекшеліктерімен ғана емес, сонымен қатар қозғалыстағы еркіндікпен, сенімділікпен, өзін-өзі алып жүру қабілетімен, талғампаз ым-ишарамен және

көзқараспен анықталады. Дж.Лаватер сондай-ақ жағымсыз тұлға оның иесінің жалпы жаман адам немесе жаман нәрсені жоспарлаған адам екенін көрсетеді деп есептеді.

Өйткені мұнда шығарманың прагматикасы мен кейіпкердің сөзі мен іс-әрекеті арқылы көрінетін автордың ниеті, әдеби шығармада автордың паралингвистикалық құралдарды таңдауы мен пайдалануы түріндегі кез келген авторлық ниет туралы сөз болып отыр. Мәтін қосымша және прагматикалық маңызды ақпаратты қамтиды. Сонымен қатар, егер кинесика мен фонация жанама түрде көрсетілсе, олардың прагматикалық мәні айтарлықтай артады.

Көркем мәтіндегі бейвербалды компоненттердің когнитивтік (факті ақпаратты беру), эмоционалдық және коммуникативті аспектілері сияқты компоненттері болады. Олардың семантикасы негізінен лексикалық бірлік паралингвистикалық әрекетті өз бетінше белгілейтін жағдайларды қоспағанда, қосымша және сын есім күшейткіштері арқылы анықталады. Вербальды емес құралдардың прагматикасы олардың белгілі бір коммуникативті контексте қызмет етуіне байланысты жүзеге асады.

Вербальды емес коммуникация құрамдастарының негізгі сипатты қасиеті де олардың көп функционалдылығы болып табылады. Мұндай полифункционалдылықтың прагматикасы олардың референттерінің табиғатымен байланысты сөйлеу айтылымынан тыс тиісті тұрақты мағыналары жоқ вербальды емес әрекеттер, олар коммуникативті әрекетке қосылғанда ғана алады.

Осылайша, күрделі эмоционалдық күйлерді ым-ишараның вербализациясы арқылы бейнелеу кезінде бұрмаланбаған ақпарат көбінесе көздің экспрессиясын сипаттау арқылы беріледі, олар шартсыз рефлекстік сипатта болады, сондықтан сөйлеушінің ерікті басқаруына азырақ бағынады. Бұл коммуникация тізбегінің құрылымындағы бейвербалды құралдар автордың ниетінің бірте-бірте жүзеге асуын көрсетеді яғни оқырманның назарын оқиғаның прагматикалық маңызды сәтіне аударып, осы қиын жағдайда кейіпкерлердің шынайы сезімдерін көрсету.

2 МӘТІНДІ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ТҰРҒЫДАН ТАЛДАУДЫҢ ШАРТТАРЫ МЕН ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

2.1 Қазақ тілі оқулықтарындағы мәтіндерді талдаудың түрлері

Жалпы мәтін – адамзаттың тілдік қарым-қатынасындағы алғышарттар мен оның ұйымдастырылу ұстанымдары туралы ғылым. Мәселе төңірегіндегі қарқынды да жемісті ізденістер дәстүрлі тілдік лингвистикадағы стилистика, соның ішінде әдеби әдебиет, ғылыми стильдер саласында жүйелі сипат алып келеді. Мұны сан алуан көзқарастар мен ұстанымдарды, қағидалар мен тұжырымдамаларды тірек ететін ғалым-мамандардың тақырып төңірегіндегі өзекті мәселелерге арналған ғылыми еңбектерінен, монографиялар мен ғылыми-танымдық мақалалардан, оқу құралдарының жарық көруімен, сондай-ақ мәселенің даму бағдарына арналған конференциялар мен симпозиумдардың өткізіліп жатқанынан бағалауға болады. Тіл зерттеушілерінің мәтін мәселесіне деген бетбұрысы олардың жалпы тілдік сана мәселесіне деген ықыласын аңдатады. Мәтін лингвистикасы тілді әуел бастан қарым-қатынас құралы ретінде қарастырудың бірізді-логикалық дамуының нәтижесі болып табылады. Мәтін лингвистикасы мәселелері қазақ тілі білімінде соңғы жылдары кеңінен қарастырылып келеді. Р.Сыздық, М.Закиев, Т.Қордабаев, Б.Шалабай, С.Құнанбаева, С.Мұстафина, А.Таусоғарова, Б.Райымбекова, Ф.Жақсыбаева, Ж.Қайшығұлова, З.Ерназарова, О.Бүркіт, Г.Әзімжанова, Г.Смағұлова т.б. көптеген қазақ ғалымдарыны зерттеу еңбектерінде мәтін мәселелері әр қырынан қарастырылды. Мұның астарында тілдік тұлға мен адамзаттың әлемдік образын ашу, тану ниеті жатқаны жасырын емес. Себебі, әрбір мәтінде тілдік жүйеден хабары бар тілдік тұлғаның әрекеті орын алады.

Заманауи білім беру оқушы тұлғасының сапалық өзгеруін, оқушының алған білімдері мен дағдыларын біріктіруді көздейтін құзіреттілікке негізделген. Мәтінді кешенді талдауда кіріктірілген, оның негізгі мақсаты – мәтіндегі тілдік бірліктердің функционалдығын қадағалау. Осыған байланысты қазіргі мектепте мәтінді кешенді талдауды оқытудың мазмұны үлкен қызығушылық тудырады. Мәтінді талдау мәтін тілінің бір ғылым шеңберінде зерттеуге болмайтын фактілерін түсіндіруде кешенді тәсіл жүзеге асырады. Бұл фактілерді жүйелі түрде зерделеуге және оларды пайымдау мен түсіндіруге жаңа перспективаларды беруге негізделген айтарлықтай жаңа ғылыми көзқарас. Мәтінді талдау арқылы ерекше мәтіндік шындық, коммуникативті модель зерттеледі. Тілдегі құбылыстар мен фактілер форма (құрылым), мағына (семантика), сөйлеудегі қолданыс деген үш аспектіде сипатталады. Оқулықтардың ерекшелігі – тілдік бірліктерді олардың жиынтығында (фонетика, лексика, сөз құрамы, сөзжасам, морфология, синтаксис) бейнелеу. Сондай-ақ мектеп оқулықтарында тек тіл бірліктері ғана емес, сөйлеу құбылыстары: мәтін және оның түрлері, сөйлеу мәнерлері, мәтіннің барлық түрлерінің жасалу ерекшеліктері, қазақ әдеби тілінің нормалары мен мүмкіндігін сипаттайтынын да атап өткен жөн. Оқулықтар да мектеп оқушыларына іс-әрекет әдістерін (талдау үлгілері, пайымдаулар, ережелерді қолдану әдістері) үйрететін материал

маңызды орын алады. Бұл оқушылардың алған білімдерін дағдыға айналдыруға мүмкіндік береді. Қазіргі білім беру парадигмасы жалпы білім беретін мектепте оқушыларды коммуникативті әдіс негізінде оқытуды көздейді, бұл мәтінді талдауды оқыту кезінде оқушылардың коммуникативтік дағдыларын жетілдірудің негізі болып табылады.

Біз бұл зерттеу еңбегінде оқулықтарды мәтінді талдауға үйрету барысында прагматикалық талдауға қатысты дағдыларды жетілдіру тұрғысынан талдап көреміз.

Қазақстан Республикасы 2011-2020 жылдарда білім беруді дамытудың Мемлекеттік бағдарламасында «Қазақстан Республикасында ел басшылығының адами капиталды дамытудың қажеттілігі мен маңыздылығын түсініп, білім беру жүйесін реформалауды бастауға және жүргізуге жан-жақты қолдау көрсетуінің нәтижесінде білім беруді қарқынды дамыту мен жаңғырту мүмкін болып отыр» деп жазылған. Бұл Қазақстанның білім беру жүйесінің өтпелі кезеңі аяқталып, дамыған елдер моделіне сәйкес келетіндігін және ТМД елдерінің арасынан мемлекетіміз көшбасшылық орынға шығып, 2020 жылға дейін жоғары білім сапасы мен халықаралық деңгейде нәтиже беретіндігінің айғағы. Сондай-ақ оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жж. арналған Ұлттық іс-қимыл жоспарын іске асыру және PISA халықаралық зерттеулері аясында өткізілетін оқушылардың ғылыми - жаратылыстану функционалдық сауаттылығын дамыту әдістері қарастырылуда. Қазіргі оқушының өзін-өзі дамытуға, алған теориялық білімдерін өмірмен байланыстыруға, оны қолдана білуге бағытталған жұмыстарға қатты көңіл бөлінуде. Теориялық білім мен практикалық білім дәрежесін теңестіру осы күнгі маңызды міндеттердің бірі. Қазіргі ақпарат заманында, күн сайын жаңалықтарға мұғалім қанық болып, сол ақпараттарды оқушының санасына беріп отыру қажеттілігі туындап отыр.

PISA (Programme for International Student Assessment) – студенттердің оқу жетістіктерін халықаралық зерттеу бағдарламасы. Бағдарламаның басы деп 2000 жылды айтуға болады. Зерттеу үш жыл сайын циклді түрде жүргізіледі, әр циклде оқу, математикалық және жаратылыстану сауаттылығы бойынша басым бағыт анықталады. Қазақстан Республикасы мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығы бойынша халықаралық зерттеуге төрт рет қатысты.

Қазақстандағы PISA-2018 нәтижелері бойынша оқушылардың 36%-ы оқу дағдысының екінші деңгейіне қол жеткізді, ал ЭЫДҰ орташа көрсеткіші 77% көрсетеді. Бұл деңгейде оқушылар орташа ұзындықтағы мәтіндегі негізгі ойды анықтай алады, анық, кейде күрделі критерийлерге негізделген ақпаратты таба алады және оған нақты бағытталған кезде мәтіндердің мақсаты мен формасы туралы ойлана алады. Ұлдарға қарағанда қыздар 27 ұпай айырмашылығымен жақсы нәтиже көрсетті. Бұл көрсеткіш ЭЫДҰ орташа көрсеткішіне ұқсас, мұнда қыздар ұлдарға қарағанда 30 ұпайға жоғары. Мұндай төмен нәтиже көрсетудің түрлі әлеуметтік, ақпараттық, экономикалық себептері болса да, бұл мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын арттырудың және мектеп

оқулықтарына теориядан көрі мәтінді нақты түсінуге бағытталған тапсырмаларды көбейтудің қажеттілігін дәлелдейді.

Қазақстан Республикасында мектепке балалардың 6 және 7 жастан баратындығына байланысты, емтиханға қатысушы оқушылардың жартысына жуығы, нақтырақ 44% 9-сынып оқушылары. Сонымен қатар міндетті жалпы білім беруді аяқтауына байланысты 9-сынып оқушылары мемлекеттік қорытынды емтихан тапсырады. Осы себептен біз 9-сыныпқа арналған қазақ тілі оқулықтарында келтірілген мәтін талдауға байланысты тапсырмаларды талдауды ұйғардық. Зерттеу барысында қарастырылған кітаптар:

1. М. Мамаева, Ж. Мұқашова; Алматы: "Мектеп" баспасы, 2019
2. Ж. Дәулетбекова, А. Рауандина, М. Дусимбаева; Алматы: "Атамұра" баспасы, 2019
3. Т. Ермекова, К. Бертілеуова, Р. Абишева; Нұр-сұлтан: "Арман-ПВ" баспасы, 2019.

Жалпы қазақ тілі оқулықтарында кездесетін мәтінді талдаудың түрлеріне тоқталайық.

Лингвистикалық талдау – көркем мәтінді талдау, оның негізгі мақсаты шығарманың идеясын белгілі бір көркемдік құралдар арқылы жеткізу болып табылады. Бұл – біз мүмкіндігінше автордың ұстанымын білуге ұмтылатын талдау, ол үшін негізінен әдеби талдауға сүйенеміз.

Мәтінді жан-жақты талдау – бұл кеңірек ұғым, оған кез келген стильдік, оның ішінде көркемдік сәйкестіктегі мәтіндер де бағынуы мүмкін. Талдаудың бұл түрі мәтінді фонетика, орфоэпия, графика, орфография, морфема, сөзжасам, морфология, синтаксис және пунктуация бірлігіндегі ең үлкен тілдік бірлік ретінде тұтас қарастыруды қамтиды. Мәтінмен жұмыс оқушыға өз білімін көрсетуге мүмкіндік береді және тілдік материалды қабылдау қабілетін қалыптастырады. Мәтінді жан-жақты талдау – бұл оқушыларға ұнайтын өте қызықты және пайдалы жұмыс түрі, мұнда тілді меңгерудің функционалды және жүйелі тәсілі жүзеге асырылады, сонымен қатар пәнаралық байланыстар қолданылады.

Функционалдық талдау мәтіннің өзекті тілдік сипаттамаларының шегінен шығып, «кеңістік» және «уақыт» сияқты концептуалды категорияларды талдауға көшуге мүмкіндік береді. Функционалдық талдау бұл категориялардың мәтіндегі маңызын ашады. Функционалдық талдау тілдік бірліктердің мағынасы мен мәтіндегі мағынасы арасындағы байланысты ашуға көмектеседі. Мәтінді талдауда «мағына» және «мән» ұғымдарының айырмашылығы өте маңызды, өйткені ол оның мазмұндық сипаттамаларына әкеледі. Бұл бір ғана сөз деңгейінде де ашылады. Мағына сөздегі байланыстар мен қатынастар жүйесін объективті түрде көрсетеді, ол барлық адамдарға бірдей тұрақты жүйе. Мағына деп біз объективтік байланыстар жүйесінен оқшауланған, бірақ тек берілген сәт пен жағдайға қатысты сөздің мағынасын жеке түсінуді айтамыз. Демек, «мән» дегеніміз – мағынаның субъективті жақтарын енгізу, субъектінің аффективтік үйінің көрінісі. А.Р. Лурия «Тіл және сана» кітабында сөздегі мағына мен мәнді ажыратудың осындай мысалын келтіреді: «көмір» сөзінің объективті мағынасы

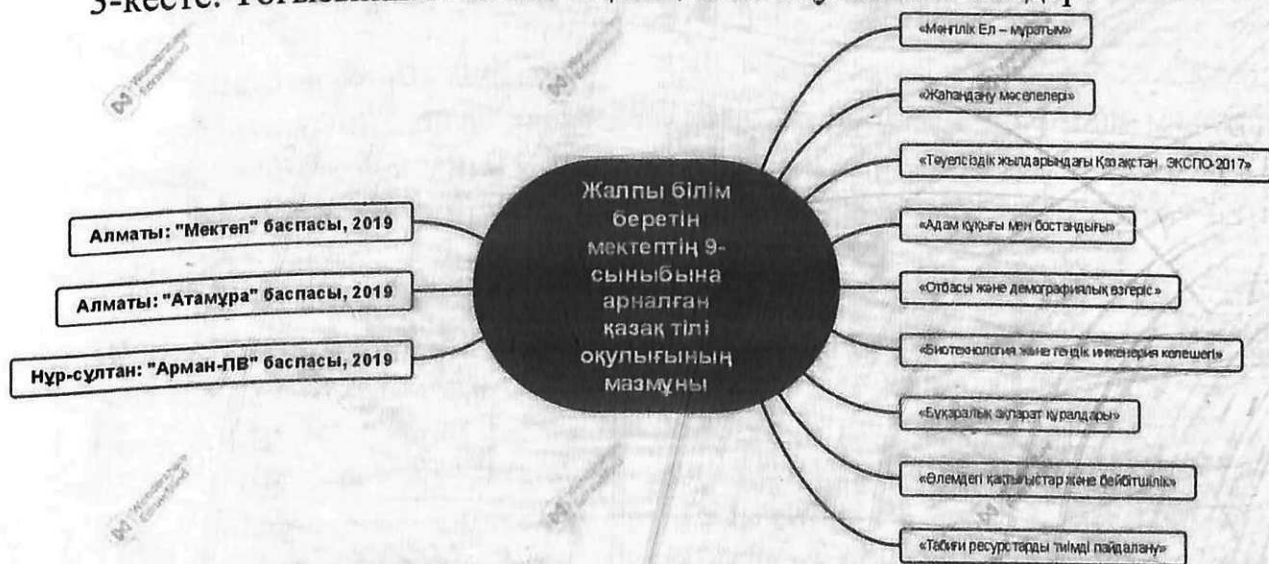
– ағаш тектес қара зат, ағаштардың жануының нәтижесі, оның белгілі бір қасиеті бар. С элементіне негізделген химиялық құрамы (көміртек). Бірақ бұл сөздің мағынасы әртүрлі жағдайда әртүрлі адамдар үшін әртүрлі болуы мүмкін: үй иесі үшін пешті жағатын - көмір; ғалым үшін – зерттеу пәні; суретші үшін – эскизді салуға болатын құрал; көйлегін былғаған қызға ренжіткен кір. Мұндай мағыналар әдетте мәтінде, субъективті – берілген сөт пен берілген жағдайға сәйкес келетіні анық.

Мәтінді кешенді талдау – оқушыларға тек теориялық білімдерін ғана емес, тілдік қабілетін де көрсетуге мүмкіндік беретін, тілдік материалды шарлау қабілетін дамытатын, мағыналық оқу дағдысын қалыптастыратын зерттеушілік және шығармашылық жұмыс түрі. Талдаудың бұл түрі ауызша және жазбаша түрде жүргізілуі мүмкін. Мәтінге кешенді талдау жасай отырып, оқушылар білімді дайын түрде қабылдамайды, оны өздік жұмыс барысында қолдана алады. Оның құрамына:

- тілдік –тілдің құрылымы (дыбыс, сөз, сөз тіркесі, сөйлем, т.б.) туралы білімді дамытатын және қалыптастыратын тапсырмалар негізінде;
- лингвистикалық– лингвистикалық терминологияны білуге негізделген тапсырмаларға негізделген;
- коммуникативті– тек дұрыс жазуды ғана емес, сонымен қатар сөйлеу, тыңдау, оқу (оқығаныңызды оқу және түсіну, жазғаныңызды және жазғаныңызды түсіну) қабілеттерін қалыптастыратын тапсырмалар кіреді.

Тоғызыншы сынып оқулықтарында аптасына 2 сағаттан, барлығы 68 сағатқа негізделген 3-кестеде көрсетілген «Мәңгілік Ел – мұратым», «Жаһандану мәселелері», «Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстан. ЭКСПО-2017», «Адам құқығы мен бостандығы», «Отбасы және демографиялық өзгеріс», «Биотехнология және гендік инженерия келешегі», «Бұқаралық ақпарат құралдары», «Әлемдегі қақтығыстар және бейбітшілік», «Табиғи ресурстарды тиімді пайдалану» 9 бөлім қарастырылған.

3-кесте. Тоғызыншы сынып «Қазақ тілі» оқулығы бөлімдері

1. «Мектеп» баспасының оқулығында жалпы берілген тоғыз бөлім үш түрлі грамматикалық тақырыптарға – Стилистика, Синтаксис және

Пунктуацияға негізделген. Әр бөлім жиыны үш тақырыпшаға бөлініп, олардың әрқайсында он тапсырмадан қамтылған. Әр бөлімнің соңында эссе жазу, жабық тест және ашық тест тапсырмаларынан тұратын қорытынды сабақ қамтылған. Қорытынды тапсырмалардан бөлек, кітапта барлығы екі жүз жетпіс тапсырма берілген. 27 аудиомәтін және 27 мәтін берілген. Ол тапсырмалардың 208-і, яғни 77% мәтінді талдау, түсінуге негізделген.

Тіл туралы жаңа мағлұматтардың көмегімен оқушылардың өз пікірлерінің (мәтіндерінің) құрылымы туралы білімдері кеңейеді, түйінді құзыреттіліктер қалыптасады, бірақ функционалдық сауаттылығын дамыту үшін мұндай жаттығулар жеткіліксіз. Тілдік бірліктердің функционалдық мүмкіндіктерін анықтау коммуникативті тәсілге жақын, оның аспектісінде бесінші және одан кейінгі сыныптарда синтаксисті зерттеу ұсынылады. Тыныс белгілерінің қызметі сипатталған. Оқушылардың синтаксисті саналы түрде меңгеруі және олардың ауызша сөйлеуін, сөйлеу және тыңдау дағдыларын дамыту үшін айтылымның мағыналық сипаттамасының құралы ретінде интонацияға назар аударылады, сонымен қатар сөйлемді зерттеуге негіз ретінде коммуникативті бағыт мәтін құру көрінеді. Оқулықта әр түрлі мәтін түрлері бар. Тапсырмалары негізінен нақты, жүйелі түрде тек бір ғана сұрақты ашуға бағытталған. Тапсырмалардың нақты болуы оқушының шатаспа, өзінен ненің сұралып тұрғанын оңа түсінуіне, сәйкесінше тапсырманың орындалуының мейлінше дұрысырақ болуына әсер етеді. Мысалы:

«Әңгіменің мазмұны мен идеясын сақтай отырып, он-он бес сөйлемдей жазып көріңдер.»

Оқулықта жиі кездескен негізгі тапсырмалар:

1. Тезис, эссе, ой-толғау жазу;
2. Мәтінге сыни тұрғыдан баға беру;
3. Өз пікірін дәлелдеу;
4. Белгілі бір мақсатта берілген тілдік бірліктерді анықтау
5. Берілген ұғым бойынша презентация, таныстыру, түсіндіру дайындау;
6. Пікірталас ұйымдастыру;
7. Мәтінде айтылған уақыт пен қазіргі уақыттың айырмашылықтарын, ұқсастықтарын анықтау, салыстыру;
8. Мәтінде кездескен сөз қолданыстарының, сөз тіркестерінің мағынасын ашу;
9. Мәтіннің негізгі ойын анықтау;
10. Сурет пен мәтіннің, бірнеше мәтіндердің айырмашылықтарын, ұқсастықтарын анықтау, салыстыру;
11. Мәтіннің айтылу мәнерін анықтау;
12. Мәтіннің стильдік және жанрлық ерекшеліктерін анықтау;
13. Автордың мақсатын, идеясын анықтау;
14. Сөз қолданыстарының мағынасын өз ойымен не сөздіктер арқылы ашу;
15. Мәтінді мазмұны бойынша әр түрлі жақтардан баяндау

16. Ашық және жабық тест сұрақтары;
17. Грамматикалық тапсырмалар;
18. Берілген ұғым бойынша презентация, таныстыру, түсіндіру дайындау;
19. Мәтін мазмұны құрылымын жүйелеу, жоспар құру;
20. Мәтінге тақырып қою;
21. Мәтіннің мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беру;
22. Оқу, мәнерлеп оқу, зерделеп оқу, жаттау және т.б.

2. «Атамұра» баспасының оқулығында жалпы берілген тоғыз бөлім жиыны 6-9 сабаққа бөлінген. Әр сабақ барысында орындалатын 8 тапсырмаға дейін берілген. Бөлімнің соңында қорытынды тапсырмаларынан тұратын нәтиже сабақ қамтылған. Қорытынды тапсырмалармен бірге, кітапта барлығы 415 тапсырма берілген. 67 аудиомәтін және 67 мәтін берілген. Ол тапсырмалардың 332-сі, яғни 80% мәтінді талдау, түсінуге негізделген.

Оқулықта әр түрлі мәтін түрлері бар. Тапсырмалары негізінен күрделі, көлемді берілген. Бір тапсырманың ішінде бірнеше сұрақ қамтылған. Осы тұрғыдан тапсырмалардың орындалуы ұзақ уақыт алатындықтан, сабақ уақытында жоспарланған тапсырмаларды орындап үлгеру қиынға соғады. Мысалы:

«Мәтін мазмұны бойынша БАҚ құралдарының қызметін сызбаға түсір. Өзің қалаған екі түрлі қызметін нақты дәлелдермен айт. Сөзіңде сабақтас құрмалас сөйлемдерді қолдан. Оларды қажетті интонациямен жеткіз.»

Басқа оқулықтардан ерекшелігі, тапсырмалардың арасында тақырыпқа байланысты түрлі әдістер мен ойындар берілген. «Түсінік», «телеграмма», «синектика», «оймоншак», «интервью», «синквейн» сияқты жиырмаға жуық ойындар мен әдістердің түрлері берілген. Олардың қолданысы оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырып, араларында жарыс арқылы оқу, шығармашылық бағытта оқу, креативті ойлауды арттыруға жақсы мүмкіндік береді.

«Атамұра» баспасы оқулығының тағы бір ерекшелігі басқа да дереккөздері кеңінен қолдануға шақыруында. Бұл оқушылардың мектеп қабырғасынан да тыс қазақ тілін оқу барысында алған білімдерін ұмытпай, үнемі ізденіс үстінде жүруіне әсер етеді.

Оқулықта кездескен тапсырмалардың түрлері:

1. Мәтін мазмұнына қатысты сұрақтарға болжаммен жауап беру;
2. Мәтіннің мақсатын, көркемдегіш құралдарын анықтау;
3. Мәтін құрастыру, оған күрделі жоспар құру;
4. Жазба жұмысты абзацтарға бөлу, редакциялау;
5. Тілдік бірліктерді орфографиялық нормаға сай жазу;
6. Мәтіндегі ойға өз көзқарасын білдіру;
7. Эссе құрылымы мен даму желісін сақтап, өз ойын дәлелдеу;
8. Мәтіндердің стилін анықтау;

9. Әртүрлі жанрдағы мәтіндерде қолданылған көркемдегіш құралдарды талдау;

10. Тыңдалым, оқылым мәтіндеріндегі ақпараттарды өмірмен байланыстыра баяндау;

11. Дереккөзден алынған мәліметтерді өз мақсатына сай қолдану;

12. Тезис, аннотация жазу;

13. Құрмалас сөйлемнің жасалу жолдарын, түрлерін ажырату;

14. Мәтіндегі негізгі ойды анықтау;

15. Графликтік мәтіндердегі деректерді салыстыру;

16. Ғаламтор, энциклопедия, газет-журналдарды пайдалану және т.б.

3. «Арман-ПВ» баспасының оқулығында жалпы берілген тоғыз бөлім жиыны 7-8 параграфқа бөлінген. Әр сабақ барысында орындалатын 9 тапсырмаға дейін берілген. Кітапта барлығы 451 тапсырма бар. 16 аудиомәтін және 68 мәтін берілген. Ол тапсырмалардың 367-сі, яғни 81% мәтінді талдау, түсінуге негізделген.

Оқулықта әр түрлі мәтін түрлері бар. Тапсырмалары негізінен жинақы, әр тапсырма бірнеше сұрақты қамтиды. Мысалы:

«Ойтүрткі сұрақтарына 5 сөйлеммен жауап жазыңдар. Фонетикалық және морфологиялық принцип бойынша жазылған сөздерді анықтаңдар.»

Басқа оқулықтардан ерекшелігі, тапсырмалардың арасында тақырыпқа байланысты түрлі әдістер берілген. Олардың қолданысы оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырып, араларында жарыс арқылы оқу, шығармашылық бағытта оқу, креативті ойлауды арттыруға жақсы мүмкіндік береді.

«Арман-ПВ» баспасы оқулығының тағы бір ерекшелігі күнделікті қолданыстағы мессенджерлер, ақпарат көздері сияқты таныс дүниелерді тапсырмаларға енгізгендігі. Бұл тапсырмалар жасөспірім балалардың қызығушылығын арттырып, сабаққа іш пыстырарлық деп қармауларына мүмкіндік береді.

Оқулықта кездескен тапсырмалардың түрлері:

1. Мәтінді оқу, талдау;

2. Мәтін бойынша сұрақтарға жауап беру;

3. Мәтіннің жанрлық және стильдік ерекшеліктерін анықтау;

4. Мәтін бойынша ой таластыру, күрделі жоспар құру;

5. Мәнмәтін бойынша тілдік бірліктерді орфографиялық нормаға сай

қолданып мәтін құрастыру;

6. Аралас мәтінді тұтас мәтін етіп оқу;

7. Мәтінде айтылған ойға өз көзқарастарын білдіру;

8. Мәтін құрастыруда сөйлеу репликаларын қолдану;

9. Мәтінді аудиожазбадан тыңдау және оған сыни тұрғыда баға беру;

10. Мәтінді сызбамен, суретпен, өз ойымен толықтыру;

11. Топқа бөлініп мәтін бойынша пікір алмасу, сұхбат жасау;

12. Мәтінге байланысты екі жақты пікір білдіру;

13. Мәтін тақырыбына орай эссе жазу;

14. Мәтіндегі көркемдегіш құралдарды синонимдермен ауыстырып жазу;
15. Мәтіннен құрмалас сөздерді табу, мағыналық ерекшеліктеріне қарай ажырату;
16. Мәтіндегі көркемдегіш құралдардың рөлін талдау;
17. Мәтінге логикалық, стильдік түзетулер енгізу; аннотация, тезис жазу және т.б.

Жүйелей келгенде, үш түрлі баспадан жарық көрген 9-сыныпқа арналған қазақ тілі оқулықтарының барлығы да тақырыптарға сәйкес мәтіндермен және оларды талдауға байланысты жеткілікті тапсырмалармен қамтылғанын көреміз. Кестеге түсіретін болсақ, «Атамұра» және «Арман-ПВ» баспаларының оқулықтарында «Мектеп» баспасынан шамамен бір жарым есе көбірек тапсырма берілгендігі байқалады. 4-кестеде оқулықтардағы мәтін саны, жалпы тапсырмалар және мәтінге қатысты тапсырмалар саны салыстыра көрсетілген.

4-кесте. 9-сыныпқа арналған қазақ тілі оқулықтарына талдау

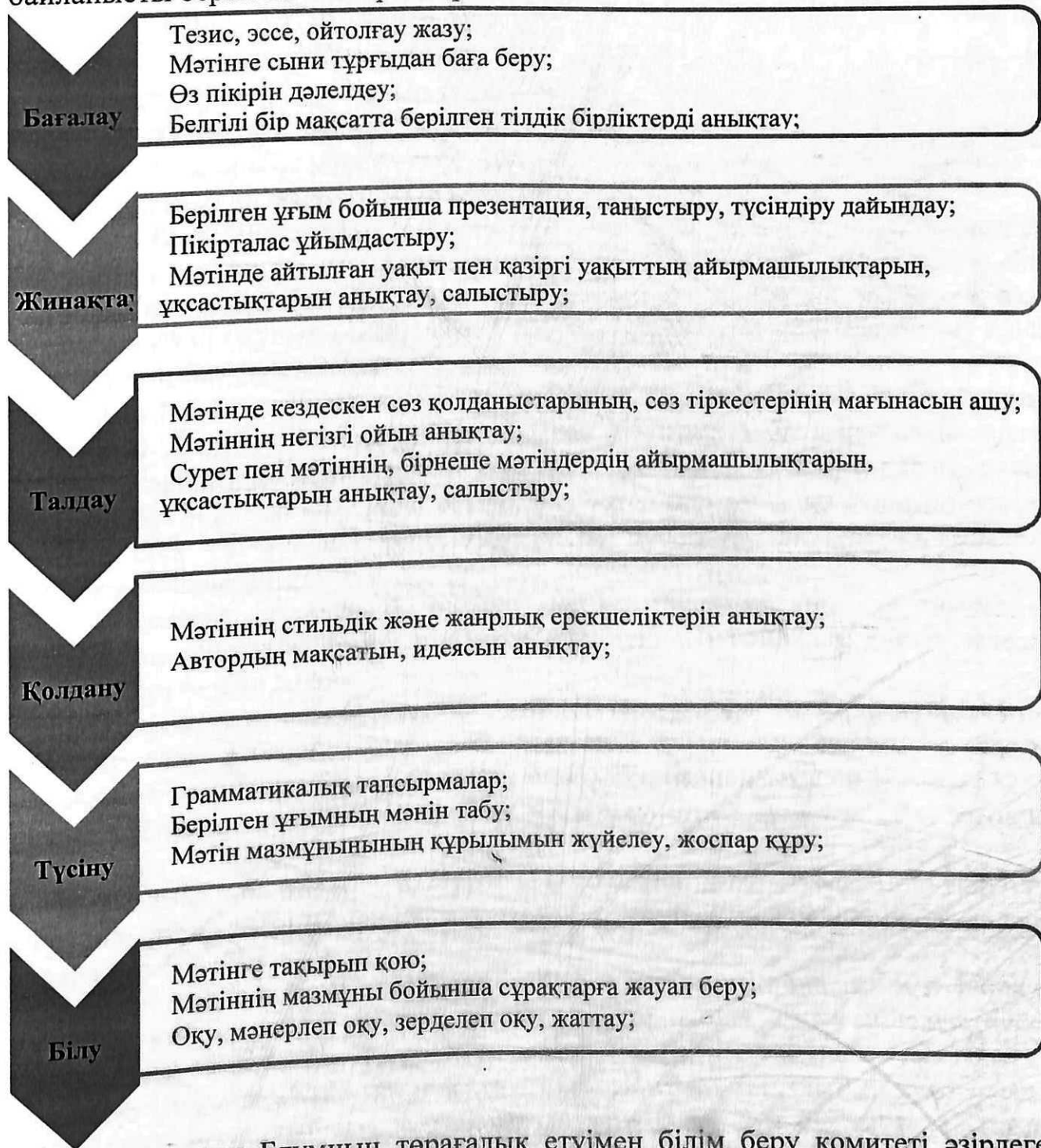
Баспа атауы	Тақырып саны	Бөлімше саны	Берілген мәтін саны	Жалпы тапсырма саны	Мәтінге байланысты берілген тапсырма саны
«Мектеп»	9	27	27+27	270	208
«Атамұра»	9	68	68+68	415	382
«Арман-ПВ»	9	68	68+16	451	367

Үш баспаның оқулығында да жиі кездескен, барлығына ортақ тапсырмаларды Блум таксономиясына қарай жүйелеп көрейік.

Емтиханға дайындалу кезінде тестілеудің әртүрлі формаларын қолдана отырып, «құрғақ жаттығуларға» берілмеу керек. Бір қатар тапсырмаларды орындаудағы қателер, ең алдымен, мәтінді оқи отырып, оның негізінде әртүрлі сұрақтарға жауап беруге тура келетін көптеген оқушылардың мәтіннің мазмұнын терең түсіне алмауынан болады. Демек, вербальды сипаттағы міндеттер (стиль, сөйлеу түрі, қарым-қатынас құралдары сияқты ұғымдармен байланысты) олар үшін қиындық тудыруы мүмкін. Мәтіндегі сөйлемдер арасында көркем бейнелеу құралдары анықтау және одан да күрделірек оқылған мәтін бойынша эссе (ой толғау, тезис) жазу тапсырмалары деңгейлеп орындалуы керек.

Авторлар мәтінді түсіну жұмысын шартты түрде үш кезеңге бөлген: оқуға дейін, оқу барысында және мәтінді оқығаннан кейін. Бірінші кезеңнің негізгі техникасы – тақырыппен жұмыс. Екінші кезеңнің өзегі – мәтінмен ілеспе жұмыс. Үшінші кезең мәтіндегі негізгі нәрсені бөліп көрсетуден басталады, оның негізінде жоспар жасалады. Осы және басқа да әдістемелер осы оқулықтың беттерінде қамтылған. Төменде берілген 5-кестеде оқулықтардағы тапсырмалар түрлеріне және қабылдау деңгейіне байланысты бөлініп, жүйелей көрсетілді.

5-кесте. 9-сыныпқа арналған қазақ тілі оқулықтарындағы мәтінді талдауға байланысты берілген тапсырмалар

Бенджамин Блумның төрағалық етуімен білім беру комитеті әзірлеген Блум таксономиясы сын тұрғысынан ойлауды қарастыруға болатын ойлау дағдыларының кеңінен қолданылатын иерархиялық моделі болып табылады. Блум таксономиясының мақсаты – оқытудың неғұрлым тұтас нысанын құру. Блум таксономиясы бойынша ұйымдастыру оқушылардың дайын ақпаратты қабылдауынан гөрі, ондағы қойылған мәселені зерттеуіне, талдауына және салыстыруына, ой толғауына және бағалауына қолдау ететінін айта кеткен жөн. Блум таксономиясы адамның ақыл-ой қабілеттерінің құрылымы танымдық

үдерісінің ең қарапайымнан бастап күрделіге біртіндеп өту барысында белсенді әрекетке жетелейтін 6 деңгейге сәйкес тапсырмаларды құруды қажет етеді.

Түсіну процесі әр сөзден, сөз тіркесінен, сөйлемнен мағынаны табудан басталады. Сондықтан оқулықта сөз тіркестеріне елеулі орын берілген. Оқушыларға қиын жаңа сөздер сөздікке жазылады. Тілдік терминдермен қатар оқушыға түсініксіз болуы мүмкін сөздер мен сөз тіркестерімен жұмыс жүргізіледі: олардың шығу тегі, тура және ауыспалы мағынада қолданылу ерекшеліктері, көп мағыналылығы түсіндіріледі.

Оқу барысында түсінудің негізгі әдісі мәтінмен диалог болып табылады. Ол мәтінде жасырылған сұрақтарды іздеуден, өз болжам-жауаптарын алға тартудан, мәтіндегі болжамдарды тексеруден тұрады. Диалог түрінде арнайы құрастырылған оқулық мәтіндерімен сөйлесе отырып, оқушы бұл талдау әдісін меңгеруге еріксіз қосылады.

Диалог оқырманды түсінуге мүмкіндік беретін тақырыптан, ойлардан басталады. Оқулық өзінің бірінші бетінен мәтіннің табалдырығында тұрған балаға не талқыланатыны туралы ойлануға кеңес береді: *«Тақырып алдыңғы есік сияқты. Әр тарауға кіру үшін осындай есіктер бар және әр тарауда кішірек есіктер бар. Әр есіктің табалдырығында бұдан әрі не талқыланатынын болжауға тырысыңыз.»*

«Мәтінге тақырып ойлап тап» тапсырмалары оқушылардың тақырыптармен жұмыс істейтінін тексереді. Бұл негізгі ойларды іріктеу, мәтінге жоспар құруға жол ашады.

Оқырманның қалыптасуында мәтіндегі оқиғаларды болжай білудің алатын орны ерекше. Аяқталмаған немесе нормадан ауытқыған сөйлеммен жұмыс жасайды. Мәтін деңгейінде болжауды оқытумен байланысты ой жұмысы қалай ұйымдастырылатынын қарастырайық. Осы мақсатта «жұмбағы бар» мәтіндер таңдалады.

Оқулық баланың назарын авторларға суреттелген суреттерді жандандыруға, ал оқырмандарға ұсынуға көмектесетін көркемдік құралдарға аударады.

Түсінудің ең қиын кезеңдерінің бірі - мәтіннің концепциясын таңдау - автор мәтінге енгізген ойларды тауып, оқырман оны шығарып алуы керек. Негізгі ойды оқшаулау – түсінудің нәтижесі.

Оқулықтарда мақал-мәтелдерге ерекше мән берілген, өйткені бұл құралдар тілдің сұлулығын, байлығын, даналығын танытады. Бұл оқулықтарда мақал-мәтелдерге байланысты («жазып ал да, есте сақта») дәстүрлі тапсырмалармен қатар, түсінуге арналған *«Мақал-мәтелдердің қайсысын түсіндіре аласың?»*, *«Мағынасын түсіндіруге тырыс»* сияқты тапсырмалар берілген.

Тапсырмалардың деңгей бойынша және белгілі бір реттілікті сақтай отырып берілуі мәтінді тек лингвистикалық не басқалай талдауға емес, прагматикалық тұрғыдан түсініп талдай алуына алып келеді. Мәтіндегі автор айтпақ болған негізгі ойды анықтай алу мәтінді түсініп, дұрыс талдаудың бірден-бір индикаторы.

2.2 Функционалды сауаттылық қалыптастыруда мәтінді прагматикалық талдаудың рөлі

Прагмастилистика стилистиканың жаңа бағыты ретінде дискурс пен мәтіннің тілдік ауызша және жазбаша қатысым барысындағы стилистикалық сипаты мен мазмұнын зерттеуді өз нысанына алады. Ғылыми еңбектерде дискурс сөздің ауызша формасы болса, мәтін шығарманың жазбаша түрдегі сипаты деп көрсетіледі және екеуі де прагматикалық стилистиканың зерттеу нысанын құрайды делінеді. Дискурс пен мәтін қатысымдық, тілдік бірлік ретінде танымдық, коннотативтік, эмоционалды-экспрессивті мазмұнның көрсеткіші болып табылады, сондықтан мәтіннің мағыналық-ақпараттық мазмұнын тану стилистика мен прагматикалық мақсатты бірлікте ала отырып зерттегенде ғана мүмкін болады. Прагмалингвистика коммуникативтік іс-әрекет туралы ғылым саласы бола отырып, ол тіл ғылымының басқа салаларынан бөлектенбейді, тілдің барлық аспектілеріне өзінің ықпалын тигізеді. Прагмалингвистика ақиқатқа негізделген коммуникация бағытында тілдің субстанционалдық-функционалдық қасиеттерін, қарым-қатынасын оқып үйретеді; белгілі тұлғалардың нақтылы сөйлеу ситуацияларында вербальды және вербальды емес тілдік тәсілдерді пайдалан отырып, пікір алысып, ой бөлісуге үйретеді. Реалды ақиқатқа құралған өмір ситуацияларында адам қандай жағдайда таңбалар арқылы өзінің ой-пікірін тыңдаушыларына немесе оқырманына жеткізе алатындығын үйретуді мақсат етеді. Ч.У.Моррис, одан кейінгі прагматиканы зерттеушілер Ч.Стивенсон, Р.Стольников, Ф.Кифер, Н.Д.Аруланова, Е.В.Падучева, В.Г.Гайа т.б. прагматика теориясын одан ары дамытып, көп аспектілі ғылым екендігін дәлелдеді. Прагматикалық-әдістемелік және әдістік зерттеулер тілдік таңбалардың әр түрлі деңгейлерін ғана қарастырмайды, сөйлеу қарым-қатынасының барлық параметрін қарастырады, таңба мен оны қолданушы адам арасындағы қарымқатынасты зерттейді. Коммуникацияның негізгі формасы – дискурс пен мәтін. Қазақ тіл ғылымында прагматика мәселесіне көңіл бөлініп, оған қатысты зерттеу еңбектері жазылуда. Сондай қомақты зерттеудің қатарына З.Ш. Ерназарованың «Қазақ сөйлеу тілі синтаксистік бірліктерінің прагматикалық негіздері» деген еңбегі жатады. Прагматиканың мәтін мен дискурста қаралатыны туралы З.Ш. Ерназарова былай дейді: «Прагматиканы динамикадағы мәтін – дискурсты оны дүниеге келтіруші адаммен байланыстыратын ғылым деп атауға болады» [60, б. 7]. Қазіргі кезде жекелеген еңбектерде әдеби мәтіннің нақты жанрларын зерттеудің теориялық мәселелері қарастырылуда. Ю.В. Казарин өлең сөз теориясы, стилистика және риторика, жүйелік-құрылымдық және құрылымдық-мазмұндық талдау, психолінгвистика, мәдениеттану, әдеби мәтіннің эстетикасы бағыттарын басшылыққа ала отырып, поэтикалық әдеби мәтіндерді филологиялық талдаудың ерекшеліктерін анықтайды. Филологиялық талдауда маңызды болып саналатын поэтикалық мәтіннің функционалды-эстетикалық жүйесінің макроқұрылымдарын, поэтикалық мәтіннің графика, ырғақ, дикция, ішкі қимыл (жест) секілді дискурстық бірліктерін, ондағы фоносемантикалық құбылыстарды, тілдің макроқұрылымындағы лексикалық

және синтаксистік деңгейлердің қызметін зерттеудің ерекшеліктері мен жолдарын көрсетеді. Түрлі ғылыми білімдердің бірігуі нәтижесінде әдеби мәтінді зерттеудің шеңбері мен әдіс-тәсілдері күннен күнге кеңейіп келеді. В.Г. Костомаров мәтінді конструктивтік-стильдік векторлар тұрғысынан зерттеудің жолдарын ұстанады. Сөйлеу стилистикасында тілдің ашық жүйе ретінде ұйымдасатындығына сүйене келіп, В.Г. Костомаров мәтін мен стильді вектор ұғымы арқылы векторлық әдіс, конструктивтік-стильдік вектор концепциясы тұрғысынан түсіндіреді. Тілдік және тілдік емес әсерлердің байланысынан туатын стильдік құбылыстар векторлық өрісті құрайды, ал мәтін стилистикасы көптеген векторлық өрістердің өмір сүретін көпқырлы векторлық кеңістігі болып есептеледі. Осылайша, стиль құбылысының мәнін айқындауда лексика-грамматикалық ерекшеліктерден гөрі, бұл жағдайда мәтін және оның типологиясын тану маңызды болып шығады. Әдеби әдебиет стилистикасы аясында әдеби мәтіндерді танудың, зерттеудің қырларымен бірге талдаудың ұстанымдары мен әдістері де қазіргі таңда зерттелу үстіндегі мәселе болып табылады.

Қазіргі қоғамда сауаттылық өмір сүрудің, еңбек етудің, алға басудың негізгі талабы болып табылады. Сауаттылық бізді қауіпсіз, белсенді азамат болуға және шындыққа сыни көзқараспен қарауға қабілетті етеді. Функционалды сауатты адам ғана күнделікті әртүрлі ақпарат құралдарында кездесетін мәтіндердің әртүрлі түрлерін қабылдау кезінде сыни көзқараспен қарай алады және өзін жағымсыз медиа хабарламаларынан қорғай алады. Функционалды сауатсыз адам оңай манипуляцияланады, өкінішке орай, сауаттылық пікірді, үстем топтың құқықтары мен заңдарын заңдастыратын билік пен қысымның құралы, яғни пікір тудыратын құрал ретінде қарастырылуы мүмкін. Адам құқықтары жөніндегі көптеген декларациялар сауаттылық адамның негізгі құқығы болып табылатынын, оның білім алу құқығында жасырын екендігін атап көрсетеді; ол өздігінен аяқталмайды және кең мағынада осы жылдам өзгеретін әлемде бәрімізге қажет білім мен дағдыларды қамтиды (Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы, 1948, Персеполис декларациясы, 1975, Гамбург декларациясы, 1997). Тарихта сауаттылық туралы түсінік, сонымен қатар жеке адамдардың өміріндегі сауаттылықтың рөлі айтарлықтай өзгерді. Басында сауаттылық әріптер мен сөздерді оқу және жазу дағдыларын, яғни декодтау дағдыларын меңгеру деп түсіндірілді. Кейінірек ол адамның күнделікті өмірге байланысты түсініп оқу және қысқа, қарапайым мәтін жазу қабілеті ретінде айқындалды. Алпысыншы және жетпісінші жылдары сауатты адам – топта және қоғамда тиімді жұмыс істеуі үшін сауаттылық пен оқу, жазу және арифметикадағы жетістіктерді қажет ететін барлық іс-әрекеттерге толық қатысуға мүмкіндік беретін негізгі білім мен дағдыларды меңгерген адам. Заманауи жағдайларда сауаттылық жеке адамдар өздерінің құрдастарымен және кеңірек қоғамдастықпен өзара әрекеттесу арқылы өмірде қалыптастыратын білім, дағдылар мен стратегиялардың жиынтығы ретінде түсініледі (6-кесте).

6-кесте. ЮНЕСКО мәлімдемесі бойынша сауаттылық түрлері

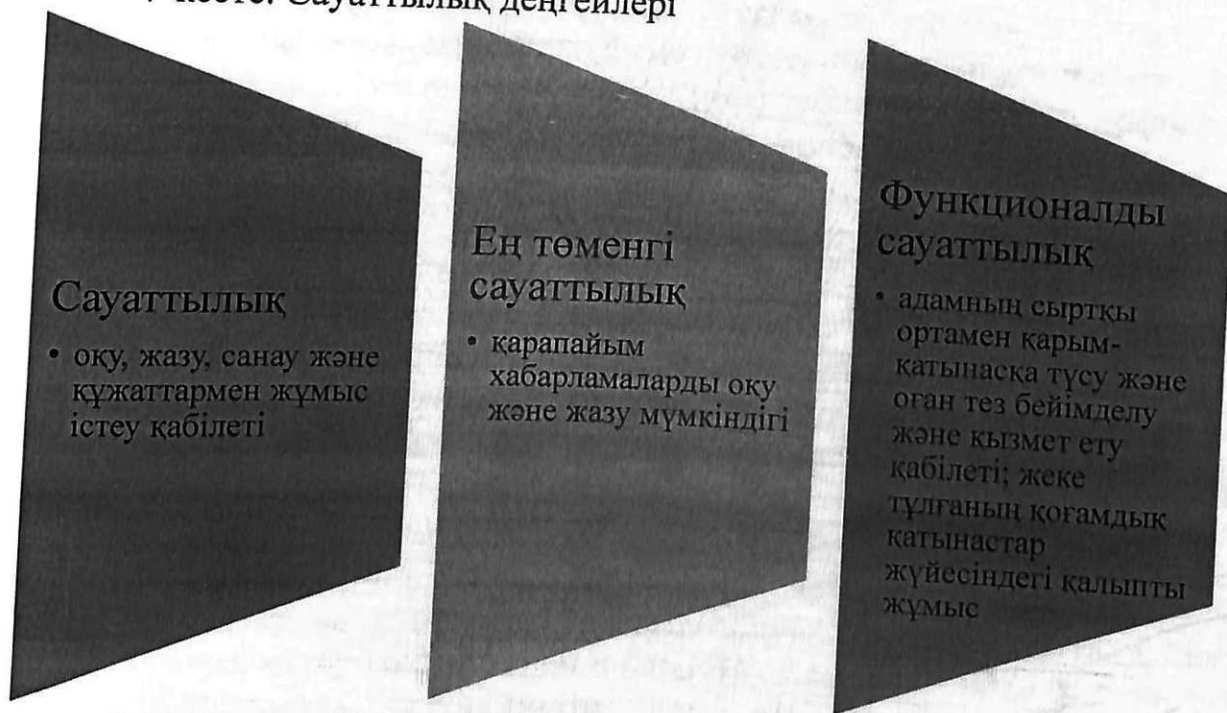

Оқу сауаттылығының когнитивті негізделген теориялары баспа басылымдарындағы оқудың интерактивті сипатына және түсінудің сындарлы сипатына баса назар аударады [61] және одан да көп дәрежеде электронды медиа. Оқырман мәтінге жауап ретінде мәтіннің бұрынғы білімі мен деңгейін және жиі әлеуметтік және мәдени тұрғыдан шартталған жағдайларды пайдалана отырып, мағынаны қалыптастырады. PISA жобасы оқу сауаттылығының келесі анықтамасын әзірледі: өз мақсаттарына жету, өз білімі мен әлеуетін дамыту, қоғамға қатысу үшін жазбаша мәтіндерді түсіну, пайдалану және ой елегінен өткізу. Сауаттылықтың бұл анықтамасы оқудың біртұтас дағды ретінде қарастырылмайтынын көрсетеді; керісінше, бұл оқырманға, мәтін түріне, сондай-ақ оқу орын алатын мақсатқа немесе жағдайға байланысты өзгеретін процестің, тәсілдер мен дағдылардың бөлігі.

Оқу процесінің интерактивті сипатын және түсіну процесінің конструктивтік, шығармашылық сипатын көрсететін когнитивтік түсініктер PISA жобасының негізіне алынған Оқу сауаттылығы тұжырымдамасы болып табылады. Мәтіннің мағынасы оқырман мен мәтіннің өзара әрекеттесуінде құрылады және бұл өзара әрекеттестікте оқырман әкелетін нәрсе мәтінді өңдеудің когнитивтік және метакогнитивтік стратегиялары болып табылады. 7-кестеде сауаттылықтың деңгейлері көрсетілген. Сондай-ақ оқу жағдаяттарында (мысалы, мәтіндік және ситуациялық ынталандыруды пайдалану) бұрынғы білім мен тәжірибе маңызды. Мәтін белгілі бір тілдік және құрылымдық элементтерді қамтиды және белгілі бір тақырыпқа сілтеме жасайды, ал контекст оқу мақсатын және осы мақсат арқылы мақсатқа да, мәтінге де сәйкес келетін оқу процестерін шарттайды. Кәсіби әдебиеттерде (отандық және шетелдік) функционалдық сауаттылықтың бірнеше түрі қарастырылады, олардың көзқарасына байланысты, яғни жіктеу негізіне не алынады: мектеп оқушыларының және ересектердің

сауаттылығы, оқу сауаттылығы, лексикалық сауаттылық, медиа сауаттылық, компьютерлік сауаттылық, ғылым, зерттеу, IT сауаттылығы және т.б. Қазіргі қоғамдағы сауаттылық – бұл процесс; сауаттылықты сақтау және дамыту өмір бойы жалғасады - әлеуметтік өзгерістер әрқашан сауаттылыққа жаңа және әртүрлі талаптарды әкеледі.

7-кесте. Сауаттылық деңгейлері

Адамның сауаттылығының деңгейі мен сапасына туа біткен және пайда болған қабілеттер, оның әртүрлі дағдылары, қоршаған орта, білім беру жүйесі арқылы осы дағдыларды меңгеру және дамыту тәсілі, қоғамның экономикалық, технологиялық және мәдени даму деңгейі және т.б. Балалар қарапайым жетілдірудің бірінші шарты үздіксіз оқу – оқу дағдыларын дамыту мен жетілдіру екені белгілі. Оқу дағдыларын дамыту тек оқуды алғашқы оқытудың міндеті емес, мектептегі оқу барысында мұғалімдердің де, оқушылардың да ерекше күш пен инвестицияны қажет ететін дағдысы. Оқу сұранысқа ие болады, пән үнемі кеңейіп, алуан түрлі және күрделене түседі – оқушылардың жасы ұлғайған сайын: әр түрлі көркем және көркем мәтіндерді оқу, әр түрлі мақсаттағы көркем емес мәтіндерді оқу, әртүрлі жағдаяттарда мазмұнды оқу, жеке ләззат алу үшін оқу, түсіндірмелі және мәнерлеп оқу, оқу арқылы оқыту – оқу өмір салты ретінде, адамның әлеуметтік мінез-құлқының ең күрделі түрлерінің бірі ретінде және өнімді дағды ретінде, қажеттілік ретінде және шығармашылық ретінде жазу келеді.

«Мәтін» сөзінің өзі (лат. textus) мата, өрім, байланыс дегенді білдіреді. Сондықтан ненің байланысты екенін де, қалай және неге байланысты екенін де анықтау маңызды. Қалай болғанда да, мәтін – мағына жағынан біріккен символдық бірліктердің тізбегі, олардың негізгі қасиеттері байланыс пен тұтастық. Демек, оқушылар жұмыс жасайтын мәтіндер негізгі 8-кестеде көрсетілген дидактикалық принциптерге сай болуы керек.

8-кесте. Дидактикалық принциптер

Жалпы дидактикалық	Жеке дидактикалық
<p>- жеке тұлғаның жалпы дамуына сүйену: үш саланы дамыту – интеллектуалдық, эмоционалдық, ерікті (оқушы қиындықтарды жеңе білуі керек); - танымдық процесті дамыту: есте сақтау, қабылдау, зейін, қиял, ойлау, сөйлеу.</p>	<p>- мәтінді гуманизм тұрғысынан таңдау: мәтін таза лингвистикалық тұрғыдан барлық деңгейлерде тексерілуі керек: лексика, фонетика, орфоэпия, орфография, морфология, синтаксис; - мәтін эстетикалық тұрғыдан тартымды болуы керек.</p>

Мәтін келесі талаптарға сай болуы керек:

- мәтіндік материалдың ақпараттық байлығы;
- оқушының қабылдауының жас ерекшеліктеріне сәйкестігі;
- оқушының оқырмандық және өмірлік мүдделеріне сәйкестігі;
- осы мәтіндік материал негізінде «өмірге дайындық» тапсырмаларын құрастыра білу.

Функционалды сауаттылық мәселесі біздің заманымыздың ең өзекті мәселелерінің бірі бола отырып, мұғалімнің мәтінге сүйене отырып, көптеген тілдік бірліктердің құрылымы арқылы оқушыларды оқытуға көмектесетін дидактикалық материалды таңдауға бағыттауы керек. Осыған байланысты қазақ тілі сабақтарында жүргізілетін кез келген жұмыс лингвистикалық құзыреттіліктермен бірге коммуникативті құзыреттіліктерді қамтамасыз етуі керек. Бұл мәселені шешу үшін мәтінді пайдалану маңызды шарттардың бірі болып табылады, өйткені оқушылардың бір ғана дұрыс жауапты таңдау арқылы тапсырмаларды орындауы артта қалды. Бұл оқу сауаттылығын және семантикалық оқуды қалыптастыруға мүмкіндік бермейді. Қазіргі уақытта қазақ тілін оқыту барысында туындаған мәселелерді жою үшін ғана емес, сонымен қатар мектеп оқушылары мен түлектерінің әртүрлі қиындықтармен сәтті күресуін қамтамасыз ету үшін мәтіндік материалмен жұмыс істеуге көп көңіл бөлу керек.

Функционалды сауаттылық ауызша және жазбаша сөйлеуге үйретудің маңызды саласы ретінде әртүрлі мәтіндерді құруды қамтиды. Студенттерді жан-жақты және мақсатты мәтін жазуға үйрету керек. Сондықтан оқушыларды бұл дағдыға баулу жолдары мен оны білім беру арқылы ары қарай дамыту жолдары қарастырылды.

Прагматикалық құзыреттілік қарым-қатынас орын алатын әлеуметтік және мәдени жағдайларға дәл әрі сәйкес келетін мағыналарды түсіну, құрастыру және жеткізу қабілетін білдіреді. Блэкман прагматикалық құзыреттілікті коммуникативті құзыреттіліктің бір элементі ретінде анықтады, прагматикалық құзыреттілікті контексте тілді орынды қолданумен бірге сөйлеу әрекеттері мен сөйлеу функцияларының қосындысы болып табылатын иллокуациялық құзыреттің бөлігі ретінде орналастырады. Қарапайым тілмен айтқанда, Прагматика мәтін арқылы мәдениетаралық қарым-қатынас туралы. Оқушылар

прагматикалық құзыреттілікке ие болу үшін олар мәдени түсінік пен қарым-қатынас дағдыларын меңгеруі керек. Әрбір мінез-құлықты немесе әрекетті коммуникация деп санауға болады және біздің әрбір әрекетіміз біздің мәдени ортамызды, соның ішінде жынысқа, дінге, жыныстық бағдарға, өмір салтына, саясатқа және тіпті жеке кеңістікке қатысты пікірлерімізді көрсетеді. Неліктен тіл сабақтарында прагматиканы оқыту керек? Прагматиканы оқыту оқушылардың өздері кездесетін жағдайларға әлеуметтік сәйкес тілді таба білу сезімін жеңілдетуге бағытталған. Тілді оқыту мен мәтіндерді талдау, түсіну аясында прагматика сөйлеу актілерін, сөйлесу құрылымын, сөйлесу импликатурасын, сөйлесуді басқаруды, және адрестік формаларды таңдау сияқты тілді қолданудың әлеуметтік лингвистикалық аспектілерін қамтиды. Бұдан әрі оқушылар тілді қолдану саласында, белгілі бір сөйлеу әрекеттерін орындауда және түсінуде, сәлемдесу және кету сияқты сөйлесу функцияларында және кері байланыс сияқты сөйлесуді басқаруда айтарлықтай нәтиже көрсететінін түсіндіреді. Прагматика бойынша оқытудың мақсаты белгілі бір мақсатты тіл нормасына сәйкестікті талап ету емес, керісінше, прагматикалық құрылғылар арқылы берілген мәтінді түсінуге мүмкіндік болып табылады.

Функционалды оқу сауаттылығы деңгейлері (PISA нұсқасы):

- мәтіннен қажетті ақпаратты қарапайым критерий бойынша іздеу (төменгі деңгей);
- мәтіннен қажетті ақпаратты бірнеше критерий бойынша іздеу;
- мәтіннен қажетті ақпаратты іздеу, ақпарат үзінділері арасындағы байланысты тану, белгілі, бірақ қарама-қайшы ақпаратпен жұмыс;
- терең жасырылған ақпаратты қамтитын үзінділердің бірізділігін немесе комбинациясын іздеу және орнату, тапсырманы орындау үшін мәтіндегі қандай ақпарат қажет екендігі туралы қорытынды жасай білу;
- күрделі мәтіндерді түсіну және оларды түсіндіру;
- мәтін мазмұнына қатысты қорытындылар мен гипотезаларды тұжырымдау.

Негізгі жалпы білім берудің мемлекеттік білім беру стандартында оқу процесіне қойылатын талаптардың бірі семантикалық оқу стратегиясын қалыптастыру және мәтінмен жұмыс:

- мәтінмен жұмыс: ақпаратты іздеу және түсініп оқу ;
- мәтінмен жұмыс: ақпаратты түрлендіру және түсіндіру;
- мәтінмен жұмыс: ақпаратты бағалау.

Мәтінді талдау дағдылары оқу құзыреттілігінің ең маңызды құрамдас бөлігі ретінде анықталады. Бұл мәтінді түсіну мәселесін шешу үшін оқу тәжірибесіне тікелей қол жеткізе алатын заманауи тәсілдер қажет екенін білдіреді.

Мәтінмен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыруға мұндай көңіл бөлу кездейсоқ емес. Функционалдық сауаттылық бағаланатын PISA (2009, 2018) халықаралық зерттеуіне сәйкес, біздің оқушылар халықаралық орташа деңгейден төмен нәтижелерді дәйекті түрде көрсетеді.

Мәтінді түсіну қабілетін қалыптастырудағы дәстүрлі көзқарас қазіргі заман талабына сай болмады. Бірақ Қазақстанда қолданылатын жаңартылған білім беру бағдарламасы негізінде осы мәселеге жаңа көзқараспен қарайды. Оқулықтардағы мәтін саны, мәтін талдауға қатысты тапсырмалардың саны, оқу мақсаттарындағы мәтінмен жұмысқа көңіл бөлуі айтарлықтай жоғарылаған. Қазіргі балалар аз және үстірт оқиды, оқығанын түсіну және есте сақтау қиынға соғады. Сондықтан мектеп оқушыларына мәтінді талдауды үйретуді ерекше психодидактикалық міндет ретінде қарастырған жөн.

Мәтінді прагматикалық тұрғыдан талдай алу – жазба мәтінді түсініп, ой елегінен өткізу, оны белгілі бір мақсатқа жету үшін пайдалану, жаңа нәрсені үйрену және дамыту, сонымен қатар қоғамға араласу.

Оқу процесі үш кезеңнен тұрады:

1. Мәтінді қабылдау, оның мазмұны мен мағынасын ашу, декодтау түрі.
2. Мағынасын шығару, бар білімді пайдалана отырып, табылған фактілерді түсіндіру, мәтінді түсіндіру.

3. Өзіндік жаңа мағына жасау, яғни рефлексия (гипотеза; жорамалдар жасау; модельдеу; жалпылау; тәжірибеде қолдану) нәтижесінде игерілген жаңа білімді «меншіктеу».

Оқырманның мәтіннің мағыналық мазмұнын түсінуге бағытталған оқу түрі – графикалық құрастырылған мәтіндік ақпаратты қабылдау және оны коммуникативті-танымдық тапсырмаға сәйкес тұлғалық-семантикалық қатынасқа өңдеу.

Прагматикалық талдауға үйретудің оқу мақсаты – автордың адресатқа айтпақ болған ойын мейлінше дәл және толық түсіну, барлық мәліметтерді ұстап алу және ақпаратты іс жүзінде түсіну. Прагматикалық талдау дағдыларын меңгеру мәтіндегі негізгі элементтерді анықтауға, оларды дамытуға және соның нәтижесінде жазбаша және ауызша сөйлеуге ықпал етеді, яғни оқырман сауаттылығын қалыптастыру құралы болып табылады.

Прагматикалық талдауға үйрету танымдық әрекетсіз өмір сүре алмайды. Шынында да, оқудың мағыналық болуы үшін оқушылар мәтіннің мазмұнын дәл және толық түсінуі, өзіндік бейнелер жүйесін құрастыруы, ақпаратты түсінуі, т.б. танымдық іс-әрекеттерді жүзеге асыру керек. Оны дамытуға ықпал ететін танымдық іс-әрекетті ұйымдастырудың көптеген жолдары бар, мысалы: проблемалық ізденіс әдісі, талқылау, талқылау, модельдеу, сурет салу. Әрекеттің жалпылама әдістерін және оқушылардың өзіндік өнімдерін жасауға бағытталған тапсырмаларды ұсынады.

Барлық оқу пәндерінің байланыстырушы буыны мәтін болып табылады, онымен жұмыс істеу қажетті білім нәтижелеріне қол жеткізуге мүмкіндік береді. Прагматикалық талдауды үйретудің мақсаты мен міндеттері – оқушыларда әртүрлі мәтіндерден ақпаратты тауып алу және шығару, көркем және жалпы әдебиетпен жұмыс істеу қабілеті, мәтіннен ақпаратты түсіну және адекватты бағалау қабілетін қалыптастыру. Прагматикалық талдаудың функционалды сауаттылық қалыптастырудағы орнын 9-кестеде көрсетейік.

9-кесте. Прагматикалық талдаудың функционалды сауаттылық қалыптастырудағы орны

2.3 Мәтіндегі адресант пен адресат факторын талдаудың әдіс-тәсілдері

Автор тұлғасы (шынайы да, абстрактілі де) зерттеушілердің назарын үнемі аударып келеді, дегенмен авторды, кейінірек оқырманды мәтін категориясы ретінде жүйелі түрде зерттеу 20-шы ғасырдың екінші жартысында басталды. Лингвистикадағы (жалпы ғылымдағы сияқты) ғылыми білім парадигмасының өзгеруімен: формальды, жүйелік-құрылымдық әдіс антропоцентристік әдіспен ауыстырылды, оған сәйкес мәтін субъект позициясынан талданады. О.С.Исерс атап өткендей, «ғылыми қызығушылықтың мұндай ауысуына түрткі болған ... экстралингвистикалық факторлар: қоғамда адамдардың қарым-қатынас үлгілерін білу үшін әлеуметтік тапсырыс қалыптасты».

Соның нәтижесінде әдебиеттану аясында баяндау теориясы туралы ғылым – нарратология, «әңгімелеудің» барлық түрлерінің, яғни кез келген жанрдағы және кез келген әңгіменің жалпы құрылымдарын ашуға ұмтылатын пән пайда болады. функционалдық» мәтіндік коммуникацияның әртүрлі баяндау инстанцияларын және жеке қатысушыларын зерттеу арқылы (имплицитті автор – жасырын оқырман).

Тіл білімінде ғалымдар айтылымды қатысымдық бірлік ретінде зерттеуге келіп, бұл айтылымның объектісіне емес, субъектісіне назар аударды: субъективті факторға қызығушылық сол бірлікте орталық орынға жататын өзгерісті тудырды. Егер бұрын сөздің мағынасы тіл білімі үшін маңызды болса,

прагматика тұжырымның коммуникативтік мазмұнын оның зерттеу пәніне айналдырды. Осы тұрғыдан алғанда көркем мәтіндер қарым-қатынастың ерекше түрі – көркемдік ретінде қарастырыла бастады. Демек, байланыс қатысушылары пайда болады. Олар әртүрлі аталады: автор және оқырман, адресант пен адресат және т.б.

Адресант (сөйлеуші, дерексіз автор, автордың бейнесі) «сөйлеуге (мәтінге) иелік ететін адам, сөйлеу хабарламасын жіберуші», т.б. мәтінді тікелей жасайтын (ауызша немесе жазбаша) және адресатқа (тыңдаушыға) әсер ету үшін қандай да бір жолмен коммуникативті мақсатты көздейтін қарым-қатынастың ең белсенді қатысушысы.

Осы тұрғыдан алғанда, кез келген мәтіннің авторы адресант қызметін атқарып, белгілі бір ақпаратты белгілі бір қашықтықта болжанған адресатқа жеткізеді және оған эстетикалық әсер етеді. Автор категориясына мұндай көзқарас бірте-бірте дамыды, бұл ретте автордың теориясы бойынша іргелі еңбектер, атап айтқанда В.В.Виноградов пен М.М.Бахтин концепциялары үлкен рөл атқарды.

Прагматика қарым-қатынасты зерттеуде маңызды рөл атқарады, өйткені ол әртүрлі коммуникативті жағдайларда мәлімдеменің коммуникативтік бөлігіне назар аударады. Тілді сипаттауға прагматикалық көзқарас мәтіннің тілдік қатынас құралы ретіндегі лингвистикалық зерттеулердің дамуына әсер етті. Мәтін жүйелік көзқарастың қазіргі кезеңіндегі идеялармен сәйкес және коммуникативтілік принципі негізінде түсініліп, коммуникативті кеңістікте қарастырылады.

Кез келген мәтінді сипаттау кезінде, бір жағынан, сөз мен сөйлем прагматикасын, екінші жағынан, мәтін прагматикасын ажырата білу қажет, өйткені мәтін прагматикасы барлық мәтіндерді біріктіру арқылы жасалады. Мәтінге енетін сол тілдік бірліктер мен синтаксистік құрылымдардың прагматикалық мағыналары. Сонымен қатар, прагматикаға тілдік бірліктерді байланыстыру факторы және сәйкесінше олардың құрамына кіретін прагматикалық мағыналар, олардың контексте жүзеге асырылуы және олардың пресуппозициямен байланысы әсер етеді. Прагматика ұғымын тек тілдік бірліктердің прагматикалық мағыналары ұғымына жатқызуға болмайды. Бұл ұғым анағұрлым кеңірек және адамдардың тілдік және тілдік емес (экстралингвистикалық) тәжірибесіне байланысты коммуникативті процеске қатысушылардың тілдік бірліктерді және сөйлеу туындыларын түсінуіне қатысты мәселелерді қамтиды, сондықтан прагматика лингвистикалық экстралингвистикалық факторларды зерттейді. лингвистикалық актінің субъектісі, жағдайы және қатысушылары [51, б. 107].

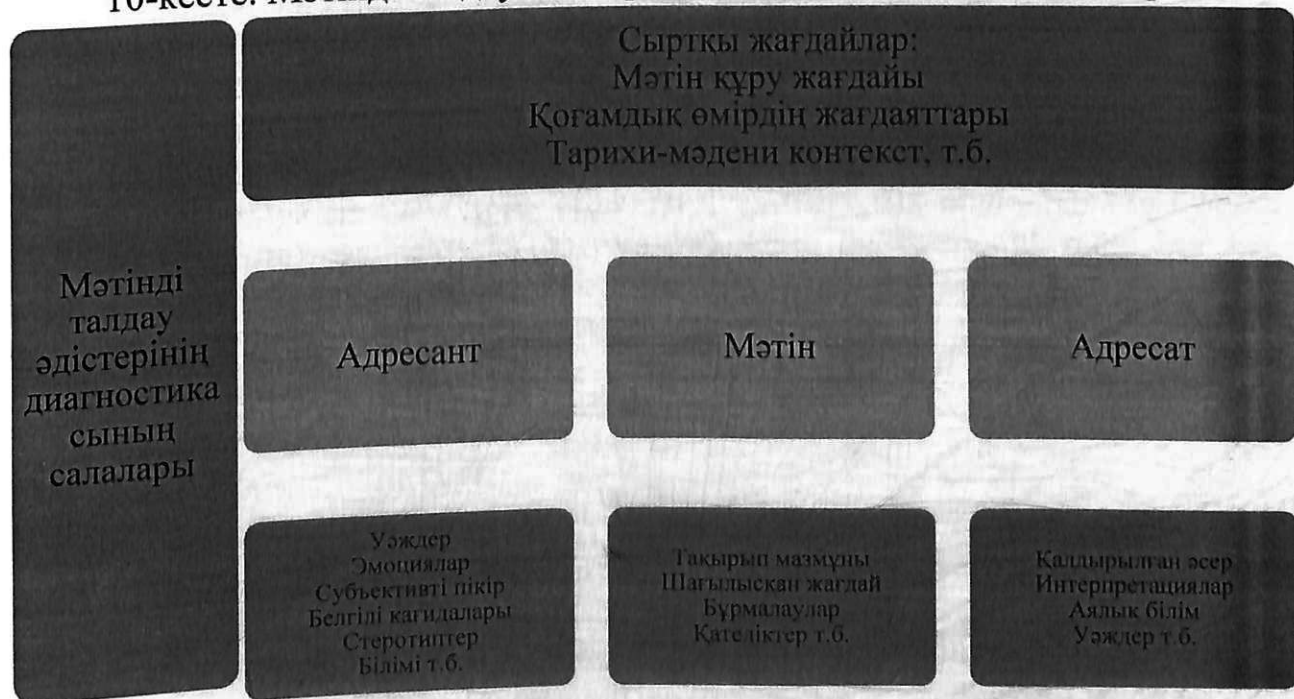
Бұл ретте, лингвистикалық факторлардың экстралингвистикалық факторлармен өзара әрекеттесуі бүкіл мәтіннің прагматикасы арқылы қалыптасатынын атап өткен жөн.

Мәтін прагматикасын зерттеу үшін мәтін прагматикасының құрамдас бөліктері ажыратылады: прагматика әрбір мәтіннің міндетті категориясы ретінде адресант пен адресаттың қатысуын, адресанттың адресатқа қатынасын, мәтіннің

прагматикалық қойылымы, прагматикалық мазмұны және прагматикалық әсері [52, б. 5].

Мәтіннің әрбір компонентінің өзіндік прагматикалық мәні бар. Әрбір мәтіннің міндетті прагматикалық жоспары мәтіннің ең алдымен белгілі бір мақсатпен байланыс бірлігі ретінде қалыптасатынын ескереді. Мақсат болмаса, мәтін өзінің коммуникативтік қасиетін жоғалтады. Мәтіннің прагматикасын адресатсыз және адресантсыз елестету мүмкін емес. Жіберушінің мәтінді жасаушы ретінде жіберілетін хабарламада бейнеленген өз мақсаттары, талғамдары, қалауы болады. Адресант мәтіннің сөздік қорын және құрылымын таңдауды айтады. Адресанттың рөлі сөйлеудің әлеуметтік және этикеттік жағын ғана анықтап қоймайды, ол сөйлеушіні оны ұйымдастыруға қамқорлық жасауға мәжбүрлейді, яғни сөйлеуді өңдеу де адресант факторына бағынады. 10-кестеде автордың коммуникативті міндеттерін саралау диагностикасы көрсетілген.

10-кесте. Мәтінді талдау әдістерінің диагностикасының салалары

Мәтінді құру кезінде жіберуші өз мақсатына жету үшін сөйлемдерді таңдайды, бірақ сонымен бірге бұл таңдау адресанттың ниетімен- мәтіндегі белгілі бір ақпаратты күтумен де анықталады. Ниет – хабарды жіберушінің ниеті, оның мақсаты хабарламаны алушыға әсер ету [53, б. 16]. Автордың мақсатын психикалық әрекет саласына жатқызамыз.

Мәтінді коммуникативті бірлік ретінде қарастыратын болсақ, онда автор мәтінді құру кезінде бастан өткеретін негізгі кезеңдері: 1) белгілі бір әдістерді қолдана отырып, шешуді қажет ететін белгілі бір мәселелермен өмірлік жағдайды анықтау; 2) автордың ішкі мотиві ретіндегі ниет және 3) автордың коммуникативті ниетін бейнелеу үшін тілдік бірліктерді таңдау. Ниет өз кезегінде үш деңгейде жүзеге асады: авторлық ниет, шығарманың композициясы және стилі. Ниет деңгейінде хабардың тақырыбы қалыптасады, композиция

деңгейінде – тақырыптардың реттілігінің ретін таңдау, стиль деңгейінде – тілдік формаларды, олардың комбинациясын таңдау.

Мәтінді көп өлшемді зерттеудің объективті қажеттілігін мойындай отырып, соған қарамастан мәтінді тұтас әдеби шығарма, ең жоғары деңгейдегі динамикалық коммуникативті бірлік ретінде сипаттауға қатысты негізгі аспектілерді бөліп көрсетуге болады. Мәтінді «іс-әрекеттегі мәтін» ретінде түсіну оның функционалдық аспектісін көрсетуге әкеледі, ал мәтінді коммуникативті үдеріске бағыттау мәтіннің прагматикасына назар аударады.

Функционалдық талдаудың мәтіннің жеке құрамдас бөліктерінің тұтас мәтінді жүйелеудегі рөлі тұрғысынан қарастырылуында жатыр. Демек, функционалдық талдау мәтіннің өзекті мазмұндық сапаларын ашуға көмектеседі. Өйткені мәтіндегі тілдік белгілер басқа тілдік белгілермен корреляциялана отырып, олардың мағынасын нақтылайды; сөздің мүмкін болатын мағыналарының өзгеруі де мүмкін. Мысалы, контекст әсерінен сөз өз мағынасын мүлде басқа мағына бере бастайды (сөздік тәртібінде белгіленбеген контекстік синонимдер пайда болады). Функционалдық талдау сонымен қатар автордың хабарланатын нәрсеге қатынасын, автордың ниетін және т.б. көрсетеді.

Прагматикалық талдау функционалдық талдаудан шығады, оны логикалық түрде жалғастырады және дамытады. Лингвистикалық прагматикаға субъектіге (мәтін авторына), адресатқа (оқырманға) және ең бастысы, олардың қарым-қатынас әрекетіндегі өзара әрекетіне қатысты сұрақтар жатады.

Сөйлеу субъектісі (мәтіннің авторы) анықтайды:

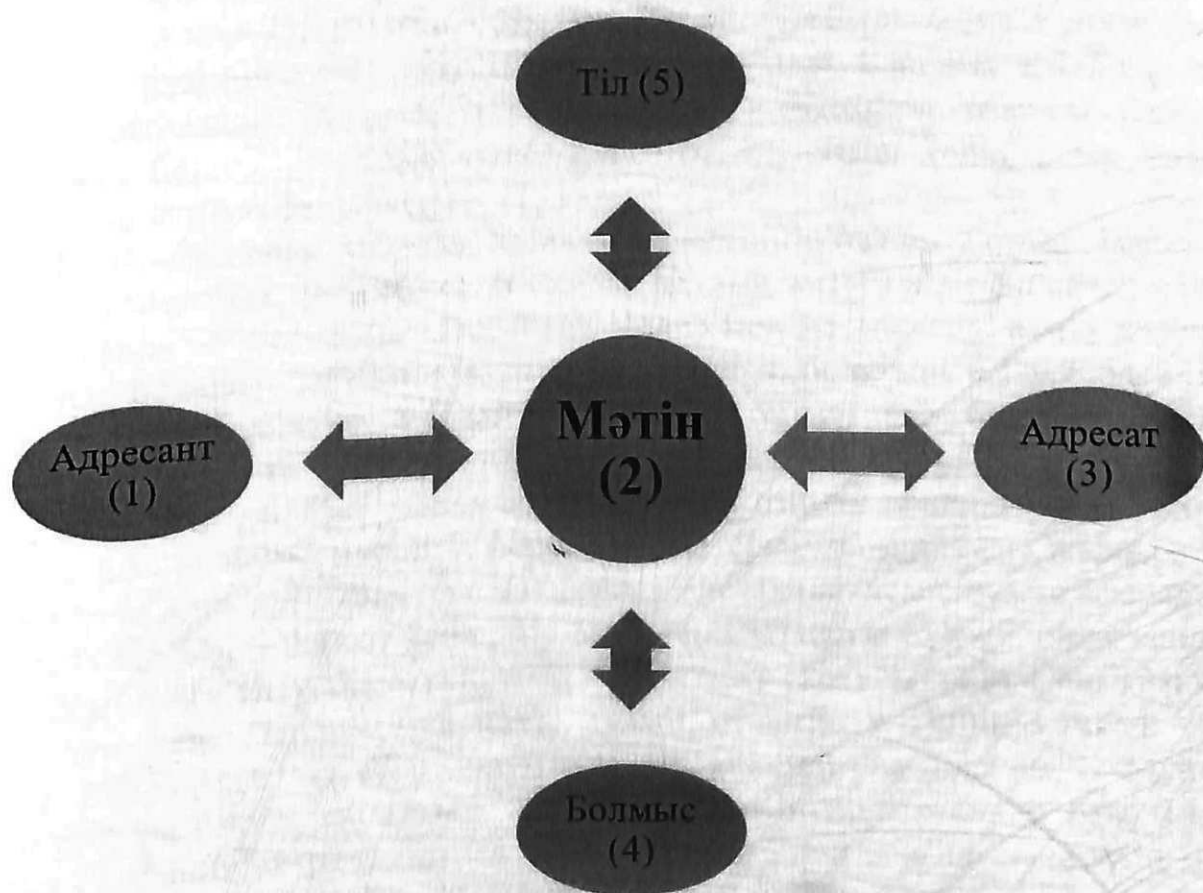
- хабарламаның мақсаттары мен міндеттері (мысалы, хабарлау, ерік білдіру, нұсқау беру және т.б.);
 - сөйлеу әрекетінің түрі;
 - хабарламаға қатынасы, оның бағасы (немесе жоқтығы);
 - хабарлама мәтінін құрастырудағы екпін.
- Сөйлеудің адресаты (мәтіннің оқырман):
- мәтінді, оның ішінде жанама және жасырын мағыналарды түсінеді;
 - интеллектуалдық, эмоционалдық, эстетикалық әсерін қабылдайды.

Прагматикалық талдау автор мен оқырман арасындағы осы өзара байланыстарды ашады, мәтіндегі пайдалы ақпарат өлшемін белгілейді, оқырман адресінің типологиясына тоқталады. Мәтіннің қалыптасу механизмдерін анықтау үшін мәтіннің прагматикалық қатынасы және автордың прагматикалық қатынасы сияқты ұғымдарды түсіну қажет. Мәтіннің тұтас сөйлеу жұмысы ретінде өзіндік қалыптасу заңдылықтары бар. Мәтінді қалыптастыру мәтіннің өзіне қойылған мақсаттың және мәтіннің белгілі бір авторының мақсат қоюының әсерінен жүзеге асады. Біріншісі, мәтіннің өзімен, оның түрімен, жанрымен, жүзеге асыратын міндеттерімен анықталады. Екіншісі, толығымен автордың модальділігіне байланысты, өйткені кез келген хабарлама тек ақпаратты ғана емес, сонымен бірге хабарланатын ақпаратқа автордың қатынасын да қамтиды. Соңғысы мәтіннің прагматикасын белгілеу де ерекше маңызды, өйткені ол мәтіннің интерпретациялық жағымен байланысты. Автор нақты мәтінді

қалыптастырып қана қоймайды, сонымен бірге мәтінді түсіндіруде оқырманға бағыт-бағдар береді.

Мәтін автордың ойын, оның шығармашылық мүмкіндігін жүзеге асыру үшін дүниеге келеді. Мәтін арқылы қоршаған орта және ондағы түрлі қарым-қатынастар, құбылыстар, сан түрді жағдайлар т.б. туралы хабар беріліп, оны өзге адамдардың да оқуы, естуі арқылы түсініп ұғынуына жағдай жасалады. Бұл күрделі қатысым әрекеті бір-бірімен тығыз байланысып жатқан интра не экстралингвистикалық факторлар арқылы жүзеге асырылады. Оған мәтін, мәтінді тудырушы – автор (адресант), мәтінді қабылдаушы-оқырман, қабылдаушы тындарман (адресат), бейнеленетін болмыс және өзінің ойын жүзеге асыру үшін автордың талғап, сұрыптауы нәтижесінде қолданған тілдік жүйесі жатады. Оны 11-кесте түрінде төмендегіше көрсетуге болады.

11-кесте. Мәтін негізіндегі қарым-қатынас әрекеті

Сызбадағы бағыттардың мән-мағынасына тоқталып өтейік:

1. Автор қабылдаушыға бағытталған мәтінді шығарады (1-2-3).
2. Автор мәтінде көрініс табатын болмыстағы фактілерді, түрлі құбылыстарды, жағдайларды, түрлі көңіл-күйлерді т.б. өзіндік «әлемдік тілдік бейнесі» арқылы саналы түрде бейнелейді (1 - 4 - 2).
3. Автор тілдік жүйе байлығының ішінен өзінің түпкі ойын жеткізіп, мәтін мазмұнын ашатындай тілдік амал-тәсілдерді сұрыптап алады (1 - 5 - 2).
4. Қабылдаушы мәтіннен ықпалды сезіне отырып, автордың шығармашылық ойын түсінуге және соған бойлай еруге тырысады (3 - 2 - 1).

5. Қабылдаушы тұтастай автордың әлемдік бейнесін елестетуге талпынады (3-2-4-1).

6. Сондай-ақ оқырманның мәтінді түсіну (интерпретация) әрекеті мәтіннің тілдік қолданыстарының (лексикалық, грамматикалық, стилистикалық) мағынасын ұғынып, ұғынбауымен байланысты (3 - 2 - 5 - 1).

Көріп отырғанмыздай, мәтін әрекеті – күрделі қызмет атқаратын, көп қырлы, көп компонентті психологиялық әрі интеллектуалдық коммуникация [54, б. 11].

Сонымен, мәтін прагматикасының негізінде коммуникацияны тудыру процесі жатыр. Байланыс түрі байланыс аймағына байланысты өзгереді. Ал қарым-қатынас саласы өз кезегінде мәтін түрлерін – ауызша немесе жазбаша таңдауға әсер етеді. Жазбаша мәтін адресатқа адресанттың бастамасы бойынша (мысалы, көркем мәтін) немесе адресаттың да, адресанттың да бастамасы бойынша (мысалы, іскерлік хат) беріледі. Мұндай мәтін графикалық және кеңістікте ұйымдастырылған құрылым болып табылады және мұндай мәтінді қабылдау жүйелілік пен тұтастықпен сипатталады. Басқаша айтқанда, жазба мәтінді қабылдай отырып, адресат алдымен мәтіннің сыртқы белгілерін (тараулар, беттер, абзацтар саны) қабылдайды, содан кейін оның мазмұны адресат санасында бекітіледі.

Мәтіннің прагматикалық қойылымы мәтіннің өзінен – оның мақсатынан, түрінен, жанрынан туындайды. Мысалы, оқулық жазуға кіріскен автор мәтіннің көлемі қандай болатынын, қандай мәселелер мен мәселелерді қамту керектігін, негізінен болашақ мәтіннің құрылымы қандай болатынын, оқу әдебиетінің жанрлық ерекшеліктері қандай болатынын алдын ала біледі. Мәтінмен жұмыстың басында оның жалпы мақсаты белгілі – хабарлау, үйрету, нұсқау беру, жариялау т.б. Осылайша, әрбір мәтіннің өзіндік прагматикалық жағдайы болады. Ол сондай-ақ мәтіннің формасын, материалды таңдауды, жалпы стильді және т.б. өзіндік, авторлық прагматикалық инсталляциясын жүзеге асырады. Екі көзқарас бір-біріне сәйкес келіп, бір-бірімен қабаттасуы мүмкін, бірақ қандай да бір себептермен олар алшақтап, тіпті қақтығысқа әкелуі мүмкін. Сонымен қатар, автор тек жеке қалауларына назар аудара отырып, мәтіннің жанрын таңдай алады. Мысалы, М. Әуезов монументалды, көлемді романдарды, Б. Майлин – юморлық очерктер, әңгімелер жазады. Автор жанрды таңдай отырып, осы жанрдың принциптеріне сай жасайды, бірақ жанрдың заңдылықтарын бұзуы, тақырыпты ашудағы жүйелілікті бұзуы мүмкін [62].

Жазбаша қарым-қатынаста «адресант – мәтін – адресат» байланысының классикалық моделі қызмет етеді. Оны басқа қырынан ұсынуға болады: адресанттың хабарламасы – оқу – адресаттың түсінуі (қабылдау). Бірінші қадам ақпаратты кодтау болып табылады. Содан кейін мәтін адресатқа беріледі, ол үшінші қадамда хабарламаны декодтайды. Алефиренко Н.Ф. бойынша, мәтін «кодтау мен декодтау, хабарламаны дыбыстау мен түсінудің өзара әрекетінің нәтижесі» [63, б. 204]. Сонымен қатар, мәтіннің ақпараттық мазмұны адресаттың ақпараты декодтау кезінде адресанттан алынған ақпаратпен қаншалықты сәйкес келетініне байланысты екенін айту керек. Мәтінді оқу кезеңінде адресат

адресанттың хабарламасына қандай да бір жолмен тікелей әсер ете алмайтыны анық. Бірақ келесі кезеңде «сөйлеу әрекетінің тиімділігі ақпаратты қабылдаушының белсенді қатысуы, оның хабарламаны қайта құру және шығармашылықпен түсіндіру әрекеті арқылы артады».

Коммуникация сферасы коммуникация процесінің құрамдас бөліктеріне де әсер етеді (адресант-мәтін-адресат). Мысалы, ғылыми саладағы адресанттың бір жақты әрекеті мәтін адресаттың сөйлеу және танымдық әрекетінің жемісі болған жағдайда жүзеге асады. Мысалы Арман-ПВ баспасының оқулығында “Баламалы ресурс көздері: Бүгіні мен ертеңі” тақырыбында келтірілген Ерман Әбдиев жазбасынан берілген үзінді мәтінде автордың адресатқа арналған тікелей үндеуі, эмоциялық әсер етуге тырысқандығы анық байқалады. «Бүгінде елімізде баламалы энергия көздерін игеруге деген ұмтылыс көңіл қуантады. Оны кейбіреулер жерасты кен қазбалары көлемінің азаюымен байланыстырып жүр. Жаңартылған және баламалы энергия көздерін өндіруге әлеуетіміз мол. Ендеше, неге бізге экологиялық тұрғыдан тиімді, залалсыз істі қолға алмасқа? Баламалы энергия көзін табу, ең алдымен, әлемдегі барған сайын күрделеніп бара жатқан экологиялық апат қаупін азайтуға бағытталған игі іс болмақ.»

Егер коммуникацияны жазбаша мәтіндер, атап айтқанда іскерлік хаттар мен келісім-шарттар түрінде қарастыратын болсақ, онда модельдің екінші элементі, мәтін, жоғарыда аталған «адресант-мәтін-адресат» тізбегінде ерекше атап өтіледі. Әдетте, барлық іскерлік мәтіндер интер-мәтіндікпен сипатталады, басқаша айтқанда, олардың стандартты құрылымы болады. Мысалы, шарттарда мәтіннің тақырыбы және нақты нөмірленген абзацтары бар бірнеше субтитрлері болады. Іскерлік хат сонымен қатар белгілі бір реттелген құрылымдық және композициялық элементтерден тұрады. Оның үстіне мұндай мәтіндерде олардың басталуы ерекше мәнге ие: хабардың басы ерекше маңызды, мұнда бірінші жолдардан бүкіл мәтіннің прагматикалық бейнесі пайда болады.

2.4 Мәтін прагматикасын талдауды қалыптастыратын тапсырма түрлері

Мәтінді жан-жақты талдау қызықты ғана емес, сонымен қатар тіл үйренуге функционалды және жүйелі көзқарас қалыптастыратын, пәнаралық байланыстар айқын ашылатын өте пайдалы жұмыс түрі. Мәтінмен жұмыс оқушылардың тілдік қабілетін дамытып қана қоймай, грамматикалық, стильдік және сөйлеу қателерін жоюға көмектеседі. Оларға мәтінге анализ жасап, оның прагматикасын анықтауға арналған осындай формулалар тізбегін ұсынуға болады.

Мәтінді талдау жоспары

1. Мәтінді оқы.
2. Оның авторы туралы не білетінін еске түсір. Білмесеңіз, анықтамалық әдебиеттен білуге тырысыңыз.
3. Мәтін сөйлеудің қандай функционалдық стиліне жатады?
4. Мәтін сөйлеудің қай түріне жатады? (Сипаттау, баяндау, дәлелдеу?)

5. Мәтіннің жанрын анықтаңыз. (Көркем шығарманың эпизоды, эссе, естелік, астарлы әңгіме, аңыз, прозалық поэма т.б.?) Мәтінде қандай көңіл-күй басым?

6. Мәтіннің тақырыбын анықтаңыз.

7. Мәтіннің тақырыбы болмаса, оған тақырып қойыңыз. Егер тақырып бұрыннан бар болса, оның мағынасы туралы ойланыңыз. (Автор неліктен мұндай тақырыпты таңдады?)

8. Мәтінді мағыналық бөліктерге бөліңіз, өзіңіз жоспар құрыңыз.

9. Мәтін бөліктері қалай байланысқан? Қарым-қатынастың лексикалық және синтаксистік құралдарына назар аударыңыз (қайталанатын сөздер, синтаксистік параллельдер немесе керісінше, синтаксистік құрылымдар мен интонацияның күрт өзгеруі).

10. Мәтіннің басы мен соңы қалай байланысады?

11. Мәтін қандай техникаға/техникаға негізделген? (Салыстыру, қарсы қою; сезімнің бірте-бірте күшеюі, ойдың бірте-бірте дамуы; оқиғалардың тез өзгеруі, динамизм; асықпай ой жүгірту, т.б.)

12. Мәтіннің негізгі бейнелерін белгілеңіз (автордың бейнесін ұмытпаңыз).

13. Мәтіннің мақсатты аудиториясын анықтаңыз

14. Бүгінгі тақырыпты негізге алып, мақсатты аудиторияның (мысалы, төменгі сынып оқушылары) қызығушылығын ынталандыру үшін әртүрлі жанрда (сұхбат, мақала, баяндама) мәтін құрастырыңыз

15. Бір-біріңнің жазба жұмыстарыңды азатжолдарға бөліп, ақпараттарды жүйелеп, логикалық және стильдік түзетулер енгізіп, редакциялаңыз

16. Мәтіннің сөздік қорын қараңыз:

- таныс емес немесе түсініксіз сөздерді тауып, олардың мағынасын сөздіктен іздеу;

- мәтіннің әрбір бөлігіндегі тірек сөздерді табу;

- мәтіннен контекстік синонимдерді және/немесе антонимдерді табу;

- көп мағыналы сөздерді және мәтінде ауыспалы мағынада қолданылған

сөздерді табу;

- лексиканың стильдік қатыстылығына, архаизмдердің, историзмдердің, неологизмдердің қолданылуына көңіл бөлу; эмоционалды-бағалаушы сөздерге, ауызекі сөйлеу немесе керісінше, көтеріңкі стильдегі сөздерге (оларды автор не үшін қолданады?);

- фразеологиялық бірліктерді ерекшелеу (олар не үшін қолданылады?);

- автор қолданатын көркем сөз құралдарына назар аудару (эпитеттер, метафоралар, салыстырулар, тұлғалаулар).

17. Автор қолданатын фонетикалық құралдарды (белгілі бір дауыссыз дыбыстарды қайталау – аллитерация, дауысты дыбыстарды қайталау – ассонанс) қадағалаңыз. Оларды қолдану арқылы автор қандай нәтижеге қол жеткізеді?

18. Автор қандай морфологиялық құралдарды пайдаланады? (Іс-әрекетті жеткізу үшін немесе өзгеретін, қозғалатын нәрсені динамикалық түрде

сипаттау үшін етістіктердің немесе жіктіктердің көптігі; заттарды немесе пейзажды сипаттау кезінде сын есімдердің көптігі; бөлшектерді пайдалану - шектеуші, экскреторлық, күшейткіш, болып жатқан оқиғаның күтпегендігін баса көрсету, таңданысын, таңданысын білдіру және т.б.).

19. Мәтіннің синтаксисін бақылаңыз. (Белгілі бір құрылымды сөйлемдерді қолдану: қысқа, ықшам немесе ұзақ; жай немесе күрделі; атаулы, тұлғасыз, жалпылама-тұлғалық - инверсия, леп, сұраулы сөйлемдер, нүктелер, санамалаулар, тура сөйлеу, диалог және т.б.).

20. Мәтіннің идеясын тұжырымдаңыз (автор не айтқысы келді, бұл мәтінді не үшін жасады). Есіңізде болсын, идеяны белгілі бір ойды білдіру ғана емес, сонымен қатар қандай да бір сезімнің, көңіл-күйдің, күйдің берілуі деп атауға болады.

21. Мәтіннен алған әсеріңіз қандай?

22. Мәтінді жақсы түсіну үшін оны мұғалімнің салыстыру үшін берген басқа нұсқасымен салыстырыңыз.

Мәтінді талдау кезінде бір мәтіннің материалы бойынша барлық сұрақтарды қарастыру мүмкін емес және қажет емес екенін есте сақтау керек. Талдау көлемі мәтіннің өзіне және оның ерекшеліктеріне байланысты анықталады.

Әрине, мұндай алдын ала талдау уақыт пен белгілі бір дағдыларды талап етеді, сондықтан жұмыстың басында (тоғызыншы сыныпта) оны сабақта мұғалім біртіндеп бақылайды. Мысалы, бірінші тапсырма талдаудың 1-5 ұпайымен шектеліп, сабақта тексеріліп, түзетіледі. Содан кейін сол жұмыс емтиханға дайындалуға арналған сабақтың 15-20 минутын алып, 7-10, 11-12, 13-14, 15-16, 17-22 пункттері де орындалады. Мұғалім оқушылардың мәтінді талдау негіздерін білетініне көз жеткізгеннен кейін ғана бұл тапсырманы алдын ала өз бетінше үй тапсырмасын орындау үшін толық бере алады. Он бірінші сынып оқушылары ұсынылған мәтіннің толық талдауын үйде бірден дайындай алады, бірақ басқа жағдайда IX және XI сыныптардағы емтиханға дайындалудағы жұмыс принциптері бірдей.

Сонымен, оқушылар сыныпқа мәтінді талдауға дайындалып келеді, сабақтың мақсаты мәтін бойынша өз бетінше бақылауларын тексеру және бағалау, оларды түзету және дамыту, оқушылардың сөйлеуін белсендіру, мәтін бойынша шығармашылық ізденіс жұмыстарына ынталандыру.

Мәтіндерді салыстырмалы талдау және құрастыру-дәлелдеу

Салыстырмалы талдау – талдаудың ең қызықты және тиімді түрлерінің бірі, ол салыстыру кезінде әрбір жеке мәтіннің ерекшеліктерін қадағалап, айқын көрсетуге мүмкіндік береді. Оның технологиясы салыстырмалы түрде қарапайым және өзінің белгілі алгоритмі бар. Бұл талданатын мәтіндерге ортақ бейнелерді, мотивтерді, көркемдік тәсілдерді анықтау және бұл мәтіндерді ерекшелейтін нәрсені анықтау. Соңында, мәтіндерді түсіндіруге көмектесетін анықталған айырмашылықтарды түсіндіру.

Салыстырмалы талдаудың әртүрлі түрлері бар: бір автордың әр түрлі мәтіндерді немесе әр түрлі суретшілердің тақырыбы бойынша ұқсас мәтіндерді

салыстыру немесе, сайып келгенде, белгілі бір шығарманың жобалық басылымдарына сілтеме жасау.

Ұсынылатын салыстырмалы талдау алгоритмі:

1. Деңгейдегі екі мәтіннің ұқсастығын табыңыз:

- сюжет немесе мотив;
- бейнелеу жүйесі;
- сөздік;
- көрнекі құралдар;
- синтаксистік құрылымдар;
- мәтіндердің өздері ұсынған басқа параметрлер.

2. Бірдей деңгейлердегі айырмашылықтарды табыңыз.

3. Анықталған айырмашылықтарды түсіндіріңіз

а) бір автордың шығармаларында;

- көзқарастардың өзгеруін анықтаған жазу уақытының айырмашылығы;
- көркемдік тапсырмалардың айырмашылығы;
- көзқарас пен көзқарастың қайшылықтары;
- басқа себептер;

б) әр түрлі авторлардың шығармаларында;

- көркем дүниелердің айырмашылығы;
- егер олар әр уақытта өмір сүрсе, - әдеби дамудың тарихи жағдайлары мен

ерекшеліктерінің айырмашылығы;

- егер олар әртүрлі ұлттық мәдениеттерге жататын болса, - айырмашылығы

жеке дара ғана емес, ұлттық көркем дүниелер де.

4. Салыстырмалы талдауға сәйкес талданатын мәтіндердің әрқайсысының түсіндірмесін нақтылаңыз.

Мәтіндерге салыстырмалы талдау тек әдебиет сабағында ғана емес, орыс тілі сабағында да жүргізілуі керек. Эссе-дәлелдеуді жазу үшін мәтіндерді салыстырмалы талдау алгоритмін құруға тырысайық:

1. Мәтіндерді біріктіретін тақырыпты табыңыз.

2. Мәтіндегі негізгі ойды айту.

3. Авторлар ұсынған мәселеге өз дәлелдерін де, бастапқы мәтіндерден алынғандарды да келтіре отырып, түсініктеме беріңіз.

4. Мәтіндегі негізгі ойға өз көзқарасыңызды білдіріңіз.

Мәтіндерді талдау кезінде осы негізгі ойлардан басқа жұмыстың мақсатына байланысты басқа тапсырмаларды қосуға болады:

- Деректер мәтіндерінің түрі мен стилін анықтаңыз.

- Мәтіндерді бөліктерге бөлу, бөліктер арасындағы байланыс құралдарын

анықтау.

- Мәтіндердің жоспарын құру.

- Мәтіндердегі сөйлемдердің байланысу құралдарын көрсетіңіз.

- Мәтіндердің тақырыбына байланысты мақал-мәтелдер айтындар.

- Мәтіндердегі түйінді сөздерді белгілеңіз.

- Осы мәтіндерге эпиграф ретінде қолдануға болатын сөйлемнің астын

сызыңыз немесе өз эпиграфыңызды тандаңыз.

- тілдік құралдарды көрсетіп, олардың ойды ашудағы рөлін анықтау.

Қарым-қатынастағы сәтсіздіктер. Коммуникациялық сәтсіздіктер қарым-қатынас процесінде әрдайым бірге келеді. «Коммуникативтік сәтсіздіктер» түсінігі дәстүрлі түрде тіл білімінде сөйлеу коммуникациясының перифериялық саласы ретінде қарастырылады. Адамдар үнемі көптеген коммуникациялық сәтсіздіктермен күресуге мәжбүр. Бұл көбіне бейсаналық түрде жүреді. Тілді прагматикалық аспектіде зерттейтін лингвист ғалымдардың назары табысты қарым-қатынас жасаудың шарттарын зерттеуге бағытталған. Кез-келген адамның жеке сөйлеу тәжірибесі күнделікті тұлға аралық қарым-қатынас әрқашан сәтті болмайтынын көрсетеді. Сөйлеу әрекеті адресант қалаған нәтижелерге әкелмеуі мүмкін. Нәтижесінде диалогтық дискурста жиі байқалатын коммуникативті сәтсіздіктер орын алады.

Прагматикалық құзыреттілікті белгілі бір жағдайға немесе контекстке нақты тілдік мағыналарды жасау немесе бекіту үшін қолданылатын дағдылар жиынтығы ретінде анықтауға болады. Ол мыналарды қамтиды:

- Стратегиялық құзыреттілік, яғни контексте қарым-қатынас қажеттілігін қанағаттандыру;
- Біртұтас, толық мәтіндер құру үшін сөйлемдерді немесе мәлімдемелерді біріктіру қабілетін білдіретін дискурсивті құзыреттілік;
- Тілдік құрылымдарды дұрыс қолдана алу қабілеті;

Прагматикалық құзыреттілікті дамыту стратегиялары. Оқыту мен тәжірибенің қандай да бір түрінсіз прагматикалық құзыреттіліктің құрамдас бөліктері жеткілікті түрде дамымайды. Прагматикалық компоненттерді қалай оқытуға болатынын және қандай оқыту тәсілдері тиімдірек болуы мүмкін екенін зерттеу қажет. Осы мәселе бойынша зерттеулер негізінде прагматикалық сананы арттыру және оны оқыту үшін келесі іс-шараларды ұсынуға болады:

- 1) сөйлеушілердің ниетін анықтау және сөйлеу әрекетінің түрін анықтау үшін нақты тілдік контексттерді бақылау;
- 2) сөйлеушінің сөйлемдері мен ниетін вербализациялау үшін қолданылатын тілдік құралдарды байқау;
- 3) рөлдік ойындар арқылы тілдік функциялардың қолданыстағы тәжірибесі;
- 4) регистрді өзгерту, тонды өзгерту, алшақтау және жұмсарту тіл тәжірибесі;
- 5) өзін-өзі бақылау және сараптамалық бағалау.

Бақылау үшін оқу материалдарын ойластырған кезде, оқушыларға көркемфильмдер, әдеби оқулықтар сияқты қосымша деректер ұсынуға болады.

12-кестеде берілген прагматикалық тексеруге арналған мен тапсырмалар түрлерімен мысалдары көрсетілген. Санаттар бойынша жіктелген тапсырмаларды қолдану арқылы сабақтың барысында оқушылардың деңгейін анықтап, басқа тапсырмаларды соларға қарай оңтайластыруға болады. Көріп отырғаныңыздай, мұндай сынақ оқушылардың сөйлеу әрекеттері мен сөйлеу

функцияларын түсіну қабілетін, сондай-ақ имитацияланған күнделікті өмір контекстінде сөйлеу әрекеттерін жаңғырту қабілетін тексеруге көмектеседі.

12-кесте. Прагматикалық құзыреттілікті тексеруге арналған тапсырмалар

Санат	Тапсырмалар
Тіл ерекшеліктері	1. Оқушылар тілдік қызмет мысалдарымен танысып, оларды анықтауы керек: сәлемдесу, шағын әңгіме, келіспеушілік, шақыру, бұйрық беру, пікір білдіру, мақтау. 2. Оқушылардан күнделікті қоғамдық орындарда орыналуы мүмкін жағдайларға негізделген өтініштер, бас тартулар, кешірім сұраулар, мақтаулар және ұсыныстар беру сұралады.
Эмоциялар	Оқушыларға берілген мәтіндерден сарказм, сыпайылық, маңыздылық, ашу, юмор, т.б. субъектілік эмоцияларды анықтауы керек:
Орналасу	Оқушылар диалогтарды берілген реттілікке сай орналастыра алуы керек
Түзету	Оқушылар қарым-қатынас барысындағы қателіктерді көріп, оларды түзету жолын ұсына алуы керек

2.5 Мәтін талдауға байланысты жүргізілген эксперимент

Прагматикалық талдауға басымдылық беру мақсатында ғылыми-педагогикалық тәжірибеден өткен мекемеде 9-сынып оқушыларына бақылау эксперименті жүргізілді. Экспериментке 18 оқушы қатысты. Эксперименттік оқыту барысында қазақ тілі сабағында мәтіндерді талдауда прагматикалық талдауға көбірек көңіл бөлу оқушылардың функционалды сауаттылығын арттырып, мәтіннің негізгі ойын табуға негіз береді гипотезасының заңдылығы тексерілді.

Эксперимент келесі қадамдардан тұрды:

1. барлау эксперименті;
2. әзірленген әдістеме бойынша эксперименттік оқыту.

Барлау экспериментінің мақсаты мыналарды бақылау болды:

1. Ұсынылған мәтіндер санының осы кезеңдегі оқу мақсаттарына сәйкестігі;
2. Таңдалған мәтіндердің таңдалған контингенттің жас ерекшелігіне, интеллектуалдық және психологиялық ерекшеліктеріне сәйкестігі;
3. Оқытуды ұйымдастырудың таңдалған нысандарын үйлестіру дұрыстығы;
4. Мәтінді талдау құзыреттілікті қалыптастыруға арналған жаттығулар мен грамматикалық білімді қалыптастыруға арналған жаттығулардың сандық арақатынасы;

5. Оқушылардың тапсырма тұжырымдарын қабылдауының дұрыстығы, дәлдігі және бірмәнділігі;
6. Алға қойылған мақсаттар үшін таңдалған бақылау әдістерінің тиімділігі.

Эксперименттің жүргізілу барысы

Барлау эксперименті 9-сынып оқулықтарындағы прагматикалық мәтіндері негізінде жасалған жаттығулар жүйесінің алға қойылған мақсаттарға сәйкестігін тексеруге және растауға мүмкіндік берді. Эксперименттік оқу 4-тоқсанда (28.03.2022-24.04.2022) өткізілді. Экспериментке бақылау және эксперименттік топтарды құраған «Galaxy» халықаралық мектебінің 9-сынып оқушылары қатысты. Эксперименттік топ ретінде сыныптың қазақ тілі пәні мұғалімінің пікіріне және оқу деңгейлеріне байланысты мықты топ таңдалды. Тілдік және әлеуметтік-мәдени құзыреттіліктерді қалыптастырудың бастапқыда жоғары деңгейі екі топтың орташа көрсеткіштерін тікелей салыстыруға мүмкіндік бермейтінін толық білеміз. Бақылау тобы және эксперименттік топ мәтіндерін пайдалану кезінде топтардың әрқайсысының орташа көрсеткіштерінің өсу динамикасы басты маңыздылығы болды. Оқыту аптасына 2 сағат құрайтын академиялық кестеге сәйкес ауызша және жазбаша сөйлеу тәжірибесі бойынша сабақтар аясында өткізілді. Екі топқа да арналған оқу материалдары «Атамұра» баспасының оқулығының негізінде әзірленді. Осылайша, екі топта да оқушылар бірдей әлеуметтік-мәдени материалмен танысты, бірақ әртүрлі тәсілдермен ұсынылды. Мәтіндік материал және онымен жұмыс істеу жүйесі тәжірибелік-эксперименттік оқу құралы. Эксперимент барысында 4-тоқсан тақырыптарына сәйкес «Әлемдегі қақтығыстар және бейбітшілік» бөлімінен 6 мәтінге талдау жүргізілді. Эксперименттің өзгермейтін құндылықтары мен шарттары: бірдей әлеуметтік-мәдени материал, уақыт өку, жалпы оқу жағдайлары (екі топтағы оқушылар саны, сыныптар саны бірдей), алдын ала берілген тапсырмалардың мазмұны бірдей. Екі топқа да оқытуды зерттеу авторы жүргізді. Екі топ студенттерінің экспериментке дейін және одан кейінгі қалыптасқан лингвистикалық және әлеуметтік-мәдени құзыреттілік деңгейінің статистикалық талдауы жүргізілді.

Эксперимент барысында орындалған тапсырмалар оқу мақсаттарына сәйкес оқулық бойынша және арнай прагматикалық талдау бойынша таңдап алынды. Бағалаушы нәтижелік тапсырма ретінде «Мәнмәтін бойынша негізгі тілдік құралдарды табу; Мәтіннің мақсатты аудиториясын анықтау; мақсатты аудиторияға бағытталған эссе жазу» тапсырылды.

13-кесте

Эксперименттің жүргізілу барысында мәтінді талдауға байланысты қолданылған тапсырмалар

Мәтін талдауға арналған жалпы тапсырмалар	Прагматикалық талдауға арналған тапсырмалар
---	---

<p>Мәтінді түсініп оқы, аралас құрмалас сөйлемдерді тауып жаз</p>	<p>Мәтінді түсініп оқы, автордың ниетін және мақсатты аудиторияны анықта Мәтіндегі мағыналас тілдік бірліктерді тауып, оқырманға қандай әсер бергенін анықта</p>
<p><i>Халықаралық қақтығыс – бұл екі немесе одан да көп тараптың белгілі бір мақсатқа жету жолындағы текетіресі. Халықаралық келіспеушіліктердің ірі соғыстарға айналуы тарихта жиі болған. ХХ ғасырдың басында еуропалық елдердің арасындағы қайшылықтар ымыраға келмес екі ірі әскери одақтың құрылуына әкелді. Әр мемлекеттің өзінің саяси мүдделері болды. Австрия-Венгрия Сербияны, Германия Балтық бойын, Қырым, Кавказ, Азов теңізі, Дон өңірлерін басып алуды, Англия мен Франция Германияның Африкадағы отарларын, Таяу Шығыстағы Осман империясының жерін басып алуды көздеді. Осыған байланысты Бірінші дүниежүзілік соғыс басталды. Бірінші дүниежүзілік соғыс адам баласының бүкіл тарихындағы ең қырғын, ең жойқын соғыс болды. Соғысқа халқының саны 1,5 млрд-қа жететін 33 мемлекет қатысты. Шайқастарда 10 млн адам қазі тауып, 20 млн адам жарақат алды. Соғыс шығыны сол кезеңдегі бағамен 300 млрд долларға тең болды.</i></p> <p style="text-align: right;"><i>«Егемен Қазақстан» газетінен</i></p>	
<p>Жай сөлемдерді құрмалас сөйлемдерге айналдыр</p>	<p>«Тыңдап отырған үштік» әдісі негізінде мәтінмен жұмыс жаса. Шешен: мәтін мазмұнын негізгі тірек сөздер бойынша баяндайды Тілші: тілдік бағдар бойынша құрмалас сөйлемдерді табады Хатшы: мәтінде кездескен эмоциялық жағдайларды белгілейді</p>
<p><i>Республиканың орманды алқаптарына көз жүгіртсек, солтүстік бөлігінде қайыңды, қарағайлы орман, шығысында Алтай тауы бөктерінде майқарағай, балқарағай, сібір шыршасы орманы, оңтүстік бөлігіндегі таулардың теріскей беткейінде тянь – шань шыршасы, оңтүстіктегі шөлді аймақта сексеуіл, ал өзендердің бойында жиде, тораңғыл, жыңғыл, шырғанақ тоғайы өсетінін байқаймыз. Ел байлығы - орман ресурсын сақтай білудің маңызы зор. Орман - жан – жануарлырдың мекені, адамдар тынығатын орны. Орман ресурсына ең еоп залал келтіретін тілсіз жау - өрт. Өртке басты себеп адамдардың ұқыпсыздығы. Орман алқаптарын ұқыпты пайдалану, оларды қорғау бүкіл халық алдындағы негізгі міндеттердің бірі болып табылады.</i></p>	

Мәтінді оқып, құрмалас сөйлемдерді түріне қарай ажырат	Рөлдік ойын: Ұйымдар диалогы
<p><i>Біріккен Ұлттар Ұйымы екінші дүниежүзілік соғыстан кейін КСРО, АҚШ, Қытай және Ұлыбритания мемлекеттерінің белсенділік танытуымен құрылған халықаралық ұйым. Ұзақ жылдардан бері әлемде бейбітшілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз етуде ерекше рөл атқарып келе жатқан бұл Ұйымның дүниеге келуі оңай бола қойған жоқ. Осы жылдар ішінде аталған елдердің басшылары, сыртқы істер министрлері, талай мәрте бас қосып, Ұйымның мақсаттары мен міндеттерін талқылады. Сол кездесулердің барлығы қызу пікірталас жағдайында өткені тарихтан белгілі.</i></p>	

Эксперимент нәтижесі

Эксперимент нәтижесі бөлімнің соңында өтілетін нәтиже сабақ кезінде тексерілді. Одан бөлек әр сабақтың соңындағы рефлексия жаттығуы кезінде оқушылардың сабақ барысында прагматикалық талдауға байланысты тапсырмаларға ерекше қызығушылық танытқаны байқалды. Әсіресе сабаққа қатысу белсенділігі төмен оқушылар рөлдік ойын кезінде жоғары белсенділік көрсетті.

14-кесте. Нәтижелерді салыстыру

Көрсеткіш атауы	Топтар			
	Бақылау тобы		Эксперименттік топ	
	Дейін	Кейін	Дейін	Кейін
Лексикалық дағды	77.1	82.9	66.7	81.4
Грамматикалық дағды	68.2	71.4	66.0	70.0
Мәтін талдау дағдысы	87.5	89.3	57.1	73.2

Дейінгі және кейінгі бөлімдердің деректерін салыстыру тәжірибелік топтағы барлық параметрлердің орташа мәндерінің динамикасының прагматикалық мәтіндерді пайдалану кезінде айтарлықтай өскенін көрсетеді. Осылайша, эксперименталды оқытудың нәтижелері оқу процесіне мәтінді прагматикалық талдауға байланысты тапсырмалардың санын көбейту тілдік және әлеуметтік-мәдени құзыреттіліктерді қалыптастыруға ықпал етеді деген алға қойылған жұмыс болжамының дұрыстығын дәлелдеді және білім берудің өнімділігі туралы зерттеу гипотезасын растады.

Нәтиже сабақтағы оқушылардың тапсырмаларды дұрыс орындауы үш деңгей бойынша: лексикалық, грамматикалық және мәтіндік дағдылар бойынша тексерілді. Бастапқы деңгей ретінде сабақта өтілген бөлімнің соңындағы сабақта көрсеткен нәтижелері алынды. Дұрыс орындалған тапсырмалардың олардың жалпы санына пайыздық қатынасы ретінде өлшеу шкаласы пайдаланылды. Бақылау-эксперименттік топтағы оқушылардың тілдік құзыреттілігін қалыптастыру деңгейінің нәтижелерін салыстыру келесі тұжырымдарды тұжырымдауға мүмкіндік берді. «Лексикалық дағды» параметрі бойынша екі топта да нәтижелер жақсарды. Бірақ егер бастапқыда эксперименталды топ пен

бақылау тобы арасында бұл параметрде айтарлықтай артта қалу болса, онда жаттығудан кейін айырмашылық төмендеді. «Грамматикалық дағды» параметрі бойынша бақылау тобымен салыстырғанда эксперименттік топта да айтарлықтай жақсару байқалды. «Мәтіндік дағдылар» параметрі бойынша екі топта орташа көрсеткіштердің жақсаруы байқалды. Тәжірибе тобындағы орташа көрсеткіштердің өсу динамикасы барлық параметрлердің айтарлықтай жақсарғанын көрсетеді, жақсару бақылау тобында да байқалды, бірақ орташа көрсеткіштердің өсу динамикасы төмен, ал айырмашылықтар айтарлықтай емес. Сонымен, прагматикалық мәтінді қолдану тілдік құзыреттілік деңгейіне оң әсер етеді деген қорытынды жасауға болады. Екі топ оқушыларының әлеуметтік-мәдени құзыреттілігін қалыптастыру нәтижелерін салыстыру 14-кестеде берілген келесі қорытынды жасауға негіз береді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Мәтіннің прагматикалық құрылымы фонографиялық, лексикалық, синтаксистік және жалпы мәтін деңгейлерінен тұрады. Бұл деңгейлердің әрқайсысы өзінің прагматикалық бірліктерімен ұсынылған. Жұмыста мәтіннің лингвистикалық және экстралингвистикалық қасиеттерін зерттеудің прагматикалық тәсілі қолданылады, өйткені мәтіннің прагматикасы лингвистикалық және тілдік емес құралдардың синтезі. Ол автордың ниеті мен мақсатын оқырманның неғұрлым толық түсінуін қамтамасыз етеді. Сонымен қатар мәтін прагматикасының аспектілері шығармада қосымша мағыналарды қалыптастыруға қызмет етіп, оның прагматикасын құрайды.

Оқулықтардағы мәтіндердің вербальды және бейвербалды құралдарына сандық және сапалық талдау жасалып, бұл құралдардың мектепте оқылатын әдістері көрсетілді. Атап айтқанда, коммуникативті-прагматикалық контекстегі паралингвистикалық құралдар зерттеуге алынды. Прагматикалық ақпарат грамматикалық және лексикалық түрде беріледі.

Лингвистикалық әдебиеттерде тілдік бірліктерде бекітілген прагматикалық мағынаның түрлері ажыратылады. Прагматикалық мағынаның ең маңызды сипаттамасы – сөйлеушінің адресатқа қатысты ұстанымы, адамның әлеуметтік жағдайы.

Коммуникациялық алмасуға қатысушылардың прагматикасын үйлестіру прагматиканың жоспары болып табылады. Бір жағынан, бұл жасырын мағына дұрыс түсінілетіндей (немесе керісінше, бұрмаланған) символдық өрнектерді құрастыру, екінші жағынан, реципиенттің прагматикасына тән мағынаны түсіну қабілетін, оның түсінігін елемеу. Осыған байланысты прагматиканы сөйлеу актілері теориясы тұрғысынан зерттеуге деген көзқарас талданды.

Қарым-қатынасты тілдің біртұтас және жаһандық қызметі ретінде түсіндіру негізінде прагматика қарым-қатынас процесінде коммуниканттардың өзара ықпалы тұрғысынан тілдің интегралды сипаттамасы ретінде «тілдің коммуникативті аспектісі, тілдің қарым-қатынасқа бағытталған қарым-қатынастық аспектісі» ретінде анықталды. Автордың сөзі оқиғалардың барысын, оқырманның қабылдауын бақылайды және бейнеленген дүниенің ішінде және одан тыс сөйлеу әрекетінің процестерін бақылайды.

Шығармадағы кейіпкердің сөйлеуі кейіпкердің өзіндік мінездемесін тудырады. Кейіпкерлердің диалогтық сөйлеуі де оқиғалардың объективтілігі мен сенімділігінің әсерін жасауға ықпал етеді, өйткені көркем шығарманың авторы бұл функцияны сөйлеу кейіпкеріне ауыстыра отырып, оларды сипаттау мен бағалаудан шығады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. Извлечения. "История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях." Часть 1. – Москва, 1960
2. Шарль Балли. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – Москва: Изд. иностр. лит., 1955.
3. Ахмедьяров К. Лингвистика текста. – Алматы, 2000.
4. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999.-581 б.
5. Моррис Ч. Семиотика. – Москва: Радуга, 1983.
6. Ерназарова З. Сөйлеу тілі синтаксисінің прагмалингвистикалық аспектісі. – Алматы, 2001. -215
7. Есенова Қ.Ө. Қазіргі қазақ медиа-мәтіннің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдары негізінде). – филолог. ғылым. докт. ... дисс. – Алматы, 2007.
8. Жақсыбаева Ф.З. Газет мәтінінің прагматикалық функциясы (қазақ тілінде шығарылатын газет материалдары бойынша). – филолог. ғылым. канд. ... дисс. – Алматы, 2000.
9. Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В. – Москва: Флинта: Наука, 2005. - 496 с.
10. Сорокин Ю.А. Психолингвистические аспекты изучения текста. – Москва, 1985. – 167 б.
11. Тураева. З.Я. Лингвистика текста (Текст: структура и семантика). – Москва: Просвещение, 1986. - 127 б.
12. Есенова Қ.Ө. Қазіргі қазақ медиа-мәтіннің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдары негізінде). – филолог. ғылым. докт. ... дисс. – Алматы, 2007.
13. Белянин В.П. Основы психолингвистической диагностики. (Модели мира в литературе). – Москва: Тривола.- 2000.-248 б.
14. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва: УРСС, 2004. - 576 с.
15. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – Москва: Едиториал УРСС, 2004. - 144 с.
16. Жақсыбаева Ф.З. Газет мәтініндегі прагматикалық функция атқаратын микрокомпоненттер. Вестник КазНУ. Серия филологическая, – 2001. – № 3.212
17. Найер В.Л. Прагматика текста и ее составляющие Сб. науч. трудов. МГПУШ Вып. 245. – Москва, 1985.
18. Сусов И.П. Семиотика и лингвистическая прагматика Межвуз. сб. науч. тр. – Твер. гос. ун-т; 1990 125-133.
19. Белл Р. Социоллингвистика: цели, методы и проблемы. – Москва: Международные отношения, 1980. - 318 с.
20. Петелина Е.С. Прагматические особенности высказываний положительной оценки. – Пятигорск: ПГЛУ, 1986.-16 б.
21. Апресян Ю.Д. Прагматическая информация для толкового словаря. – Москва: Ин-т языкознания АН СССР, 1988.
22. Кифер Ф. О роли прагматики в лингвистическом описании. – Москва: Прогресс, 1985. - Вып.16: Лингвистическая прагматика. - с. 333-348.

23. Bühler K. Sprachtheorie: Die Darstellungsfunktion der Sprache. - Jena: Fischer, 1934. - б. 102-120.
24. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – Москва: Наука, 1986. – 141 с.
25. Атаева Е.А. Паркина З.П. *Художественный текст как информация. Лингвистические исследования художественных текстов.* Сборник научных трудов. – Ашхабад, 1987. – 168 с.
26. Колшанский Г. В. Соотношение объективных и субъективных факторов в языке. – Москва: Наука, 1975. - 231 с.
27. Кольшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. Москва, Наука, 1984.
28. Чейф У.Л. Память и вербализация прошлого опыта. Новое в зарубежной лингвистике. – Москва: Радуга, 1983. - Вып. XII: Прикладная лингвистика. - с. 35-73.
29. Jakobson R. Linguistics and Poetics. – Massachusetts Cambridge, ed. by Th.A. Sebeok, 1975. - P. 350-377.
30. Комиссаров В.Н. Лингвистика перевода. – Москва: Международные отношения, 1980. - 166 с.
31. Арутюнова Н.Д., Падучева Е.В. Истоки, проблемы и категории прагматики. Лингвистическая прагматика. – Москва: Прогресс, 1985. – 501 б.
32. Скворцов Л.И. *Теоретические основы культуры речи.* – Москва: Наука, 1980. – 252 с.
33. Матвеева Г.Г. Актуализация прагматического аспекта научного текста. – Ростов-на-Дону, Изд-во Ростовского университета, 1984.-132 с.
34. Иссерс О.С. *Коммуникативные стратегии и тактики русской речи.* – Москва, УРСС, 2003. 284 с.
35. Сорокин Ю.А., Тарасов Е.Ф., Шахнарович А.М. Теоретические и прикладные проблемы речевого общения. – Москва: Наука, 1979. – 327 с.
36. Федоров А.В. Язык и стиль художественного произведения. – Москва: Художественная литература, 1963. – 132 с.
37. Шанский Н.М. Лингвистический анализ художественного текста. – Ленинград: Просвещение, 1990. - 415 с.
38. Арнольд И.В. Импликация как прием построения текста и предмет филологического изучения. Вопросы языкознания, 1982.- №4.- с. 83-91.
39. Данилова Н.К. Знаки субъекта в дискурсе. – Самара: Изд-во Самарский ун-т, 2001. - 228 с.
40. Виноградов В. С. Лексические вопросы перевода художественной прозы – Москва: Изд-во МГУ, 1978.- 174 с.
41. Сусов И.П. Семантика и прагматика предложения – Калинин: Изд-во Калининского ун-та, 1980. - 51 с.
42. Соломина Н.К. Проблемы лингвистического анализа текста. Коммуникативно-прагматический аспект: сборник науч. трудов: - Иркутск: Иркутский Госпединститут иностранных языков им. Хо Ши Мина, 1990. – с. 54-59.

43. Амосова Н.Н. Английская контекстология - Ленинград, 1968. - 104 б.
44. Гаузенблаз К. О характеристике и классификации речевых произведений. Новое в зарубежной лингвистике. - Вып. VIII: Лингвистика текста. - с. 57-78.
45. Кухаренко В.А. Типы и средства выражения импликации в английской художественной речи (на материале прозы Э.Хемингуэя) Филологические науки. - М., 1974. - №1.
46. Даштамирова З.Г. Аллюзия - прагмакомпонент художественного текста. Прагматика и стилистика текста: сборник науч. тр. КазГУ. - Алма-Ата, 1988.
47. Энквист Н.Э. Параметры контекста. - М.: Прогресс, 1980. - Вып. V: Лингвостилистика. - с. 240-270.
48. Бердникова Л.П. Прагматика авторских ремарок в тексте английской пьесы. Вопросы романо-германской филологии: межвуз. сб. науч. статей: - Пятигорск: ПГЛУ, 2000.-с. 32-36.
49. Соломина Н.К. Коммуникативно-прагматический аспект: сборник науч. трудов: - Иркутск: Иркутский Госпединститут иностранных языков им. Хо Ши Мина, 1990. - с. 54-59.
50. Смирнова Н.И. Паралингвизмы как часть смыслового и эмоционального фонда речи ВИИЯ. Методический бюллетень- М., 1971.-№5.-с. 16-21.
51. Байтұрсынов А. Ақ жол. - Алматы: Жалын, 1991. - 463 б.
52. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. - Алматы: Ғылым, 1999.-581 б.
53. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы (Өңделіп және толықтырылып 2-басылуы). - Алматы: Санат, 1994. - 320 б.
54. Сыздыкова Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. - Алматы: Арыс, 2004. - 616 б.
55. Қордабаев Т. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі. - Алматы, - 1995. - 176 б.
56. Шалабай Б. Қатысым синтаксисі. - Алматы, - 1998. - 56 б. 8. Серғалиев М., Мүсрепова Б. Күрделі синтаксистік тұтастық. - Алматы, 1989. - 35 б.
57. Кунанбаева С.С. Темпоральные отношения в казахском художественном тексте. - Алматы, 1991. - 136 б.
58. Базарбаева З.М. Қазақ тілінің интонациялық жүйесі.-Алматы: Ғылым, 1996. -225 б.
59. Қайшығұлова Ж. Қазақ мәтінінің күрделі фразалық тұтасым абзац деңгейінде мүшеленуі. - Алматы, 2001.-110 б.
60. Шалабай Б. Мәтін прагматикасы ҚазҰУ хабаршысы Филология сериясы. №60. - Алматы, 2002. - 130-132 б.
61. Binkley & Lynnaquila 1997; Bruner, 1990, Dole, Duffy, Roehler & Pearson, 1991
62. Левковская Н.А. В чем различие между сверхфразовым единством и абзацем? Филологические науки. 1980. №1.
63. Алефиренко Н.Ф. Современные проблемы науки о языке : учеб. пособие. - М. : Флинта ; М. : Наука, 2005. - 41